

7 ORÐ OG TUNGA

2005

ORÐABÓK HÁSKÓLANS

Orð og tunga

7

Orð og tunga

7

Ritstjóri
Guðrún Kvaran

Ritnefnd

Ásta Svavarsdóttir, Jón Hilmar Jónsson, Veturliði Óskarsson

Orðabók Háskólans
Reykjavík 2005

36

© Orðabók Háskólans, 2005

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISBN 9979-54-656-5

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson.

Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir.

Prentun og bókband: Gutenberg.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra	vii
Þemagreinar:	
Aðalsteinn Eypórsson: Hver er kjarni orðaforðans?	9
Jón Hilmar Jónsson: Aðgangur og efnisskipan í íslensk- erlendum orðabókum – vandi og valkostir	21
Christopher Sanders: Bilingual Dictionaries of Icelandic Types of Users and their different needs – a Discussion	41
Aðrar greinar:	
Erla Erlendsdóttir: Um tökuorð úr málum frumbyggja Rómönsku-Ameríku í íslensku og nokkrum Evrópumálum	59
Jón Axel Harðarson: Hví var orðið <i>guð</i> upphaflega hvorugkynsorð?	81
Margrét Jónsdóttir: Um <i>væða</i> og <i>væðingu</i> og hlutverk þeirra í samsetningum	95
Umsagnir um bækur:	
Orðastaður og Orðaheimur (Jóhannes Gísli Jónsson)	121
Þrjú rit um áhrif enskrar tungu á orðaforða 16 Evrópumála (Veturliði Óskarsson)	131
Bókafregnir	137

Formáli ritstjóra

Orð og tunga kemur nú út í sjöunda sinn en með breyttu sniði. Tímariðið mun eftir sem áður birta greinar á fræðasviði stofnunarinnar, einkum um orðabækur og orðabókafræði, en einnig um hvers kyns orðfræði, einkenni og sögu íslensks orðaforða. Sú breyting hefur verið gerð að ritið verður framvegis ritrýnt en það felur í sér að greinar verða lesnar af ónafngreindum sérfræðingum sem gera athugasemdir um efni og stíl en ritstjórn tekur síðan afstöðu til birtingar. Framvegis verður ritið ársrit og er stefnt að því að það komi út síðla hausts á hverju ári. Í ritstjórn sitja ásamt ritstjóra Ásta Svavarsdóttir, Jón Hilmar Jónsson og Veturliði Óskarsson.

Sú nýbreytni hefur verið tekin upp að hluti efnis í hverjum árgangi er bundinn ákveðnu þema sem rætt hefur verið á málstofu á vegum stofnunarinnar. Þema þessa heftis var rætt á málstofu, sem fram fór 30. apríl 2004, undir heitinu *Íslenskur orðaforði í íslensk-erlendum orðabókum – sjónarmið við afmörkun og orðaval*. Þau sem fluttu erindi voru Aðalsteinn Eyþórsson, Christopher Sanders, Dóra Hafsteinsdóttir og Jón Hilmar Jónsson og birtast í þessu hefti þrjár greinar unnar upp úr erindunum.

Auk þemagreinanna birtast í heftinu þrjár greinar um orðfræðileg efni eftir Erlu Erlendsdóttur, Jón Axel Harðarson og Margréti Jónsdóttur.

Framvegis er ætlunin að birta ritdóma um orðabækur og önnur rit orðfræðilegs efnis en einnig umsagnir um bækur og bókafrægnir ef tilefni gefast til. Í þessu hefti skrifa Jóhannes Gísli Jónsson og Veturliði Óskarsson umsagnir um fimm bækur.

Allur undirbúningur undir prentun *Orðs og tungu* fór fram á Orðabók Háskólans og var það verk í höndum Bessa Aðalsteinsonar. Um

leið og breytingar voru gerðar á efni ritsins var ákveðið að gera einnig breytingar á útliti. Skipt var um letur á texta og Björg Vilhjálmsdóttir, grafískur hönnuður, vann nýja kápu. Háskólaútgáfan annaðist prentun og dreifingu.

Guðrún Kvaran

Aðalsteinn Eypórsson

Hver er kjarni orðaforðans?

1 Inngangur

Meðal þeirra fjölmörgu álitamála sem taka þarf afstöðu til þegar lögð eru á ráð um nýja orðabók er val og afmörkun orðaforðans sem á að mynda flettiorðalista verksins. Þetta viðfangsefni er í meginatriðum tvíþætt: Annars vegar þarf að setja niður almenn viðmið um hvað talið er eiga erindi á flettiorðalistann; hins vegar að ákveða hvar á að leita fanga um orðaforða, þ.e. í hvaða heimildir á að sækja hann. Niðurstöður slíkra vangaveltna hljóta að verulegu leyti að ráðast af því hvers konar orðabók er í bígerð, hversu stór hún á að vera og hverjum hún á að þjóna. Hér verður fjallað stuttlega um sjónarmið og aðferðir sem koma til greina við afmörkun orðaforða í íslensk-erlendar orðabækur til almennra nota.

2 Þarfir notenda

Allar bækur hafa í sér fólgin ætlaðan lesanda, til að geta samið bók hlýtur höfundur að gera sér einhverja – e.t.v. óljósa, jafnvel ómeðvitaða – mynd af þeim sem hann beinir máli sínu til. Þetta á við um orðabækur ekki síður en aðrar bækur og það getur reynst nokkuð afdrifaríkt hvernig notanda orðabókarhöfundur hefur í huga. Við getum gengið út frá því að markmiðið með samningu orðabókar sé að notandinn finni í henni það sem hann leitar að, orðaforðinn þarf t.a.m. að vera þau orð, og einungis þau orð, sem hann hefur mest gagn af

miðað við tiltækt pláss og tímenn sem er til umráða til að setja saman bókina. Hér er úr vöndu að ráða því þarfir og óskir orðabókanotenda eru ekki sérlega vel þekktar og gætu verið margvíslegar. Við fyrstu sýn mætti ætla að til þess að opna leið milli tveggja tungumála – að því marki sem hægt er að gera það með orðabókum – nægði að búa til tvær orðabækur, sína í hvora áttina. Með því að reyna að ráða í eiginleika hugsanlegra notenda slíkra bóka hafa menn þó komist að því að bækurnar þyrftu helst að vera fjórar. Taka þarf tillit til þess hvort málanna er móðurmál notandans, hvort hann ætlar að fletta upp orðum á framandi máli til að finna þýðingu þess á móðurmálinu (óvirk notkun), eða fletta upp orðum á móðurmálinu til að finna (og nota) jafnheiti þess á framandi máli (virk notkun). Þetta getur skipt máli við val á orðaforða. Ef orðabók er ætluð notanda sem hefur viðfangsmálið að móðurmáli (málnotkunarorðabók) er t.d. hægt að spara sér að taka með eitt og annað sem gera má ráð fyrir að notandinn geti sagt sér sjálfur í krafti kunnáttu sinnar í málinu. Ef orðabók er hins vegar ætlað að sinna þörfum notanda sem lítið kann í viðfangsmálinu (skilningsorðabók) er ekki hægt að gera ráð fyrir slíkri kunnáttu.

Þótt sá greinarmunur sem hér hefur verið lýst megi kallast eitt af grundvallaratriðum í nútímakenninum um orðabækur er ekki þar með sagt að hann setji skýrt mark á allar orðabækur. Þar kemur fleira til. Þeir sem setja saman íslenskar orðabækur verða t.a.m. að horfast í augu við að ætlaður notendahópur er svo lítill að það virðist fráleitt að takmarka sig við að sinna einungis hluta hans, menn verða að reyna að gera sitt lítið af hverju og þjóna tveimur (eða fleiri) herrum.

Val á orðaforða miðar eins og fyrr segir að því að taka það með sem kemur sem flestum notendum sem best, með öðrum orðum: kjarna orðaforðans. Ef við hugsum okkur notanda sem leitar til orðabókar til að skilja íslensk orð sem hann sér og heyrir verðum við að reyna að ímynda okkur hvaða orðaforða hann er líklegastur til að komast í snertingu við. Það er reyndar viðfangsefni sem orðabókarmaðurinn á sameiginlegt með þeim sem kenna íslensku sem erlent mál eða semja kennsluefni fyrir útlendinga. Þetta virðist í fljótu bragði vera einfalt: Kjarni íslensks orðaforða er sá hluti hans sem lýtur að daglegu, hversdagslegu lífi og er sameiginlegur öllum þeim sem mæltir eru á íslensku. Það er sami orðaforði og byrjað er á að kenna fólki sem vill læra íslensku. Þetta svar dugar þó skammt þegar kemur að orðabókum því þessi almenni hluti orðaforðans er allt of lítill til að geta mynd-

að uppistöðuna í orðabók. Sá sem ekkert kann í íslensku er ólíklegri til að nota íslensk-erlenda orðabók en sá sem kannast við þennan grunn-orðaforða en e.t.v. ekki mikið meira. Sama gildir þótt við grípum til hugtaka eins og virkur og óvirkur orðaforði sem mikið eru notuð í tengslum við tungumálakennslu. Virkur orðaforði dæmigerðs Íslending er í besta falli fáeinir þúsundir orða – óvirki orðaforðinn er líkast til töluvert stærri en á hinn bóginn getur hann verið þýsna ólíkur frá einum manni til annars. Sannleikurinn er einfaldlega sá að við vitum ekki með vissu hvað orðabókarnotandinn þarf og vill, þótt við þykjumst vita hvert móðurmál hans er – rannsóknir á notkun orðabóka eru af skornum skammti. Það má jafnvel gera því skóna að notendur orðabóka viti ekki alveg sjálfir hvað þeir þurfa og vilja, kröfur þeirra mótast trúlega nokkuð af því hvað þeim stendur til boða.

3 Heimildir og aðferðir: seðlasöfn og textasöfn

En víkjum nú að þeim aðferðum og heimildum sem orðabókahöfundum standa til boða við að afmarka orðaforða. Hér er í aðalatriðum um tvo kosti að velja: Annars vegar er hægt að byrja frá grunni og safna gögnum um raunverulega málnotkun í ræðu og riti; hinn kosturinn er að nýta sér gagnasöfn sem til eru. Gagnasöfnin sem til greina koma eru einkum af þrennu tagi: Orðabækur og orðasöfn, málsöfn eins og seðlasöfn Orðabókar Háskólans og rafræn textasöfn. Líklega er algengast að orðabókahöfundar nýti sér báða kostina sem hér voru nefndir, sæki sér efnivið í tiltækar heimildir en safni sjálfir gögnum til viðbótar. En það gildir einu hvort menn taka annan kostinn eða báða, hvort tveggja krefst þess að menn setji sér stefnu eða aðferð til að meta heimildirnar og/eða safna markvisst.

Gamla aðferðin við efnissöfnun til orðabóka var að orðtaka, lesa bækur og annað ritmál og skrifa tilvitnanir á seðla sem síðan urðu efniviður orðabókargreina. Hér kemur til kasta hyggjuvits og dómgreindar. Taka þarf ákvörðun um hvaða lesmál á að orðtaka og hvaða orð eiga að rata á seðlana. Þessi starfsemi virðist ekki hafa lotið mjög ströngum eða ítarlegum reglum, þar sem á annað borð liggja fyrir lýsingar á orðtökustefnu fyrir orðabókarverk eru þær jafnan nokkuð almenns eðlis: Það á að orðtaka bestu bókmenntaverkin, verk bestu höfundanna, þeirra sem eru til fyrirmyndar um málnotkun. Dagblöð og tímarit þykir gott að taka með, ekki síst til að tryggja fjölbreytni í

umfjöllunarefnum – þótt því fylgi viss áhætta þar eð lélegra mál gæti slæðst með – og dálítið af sérfræðilegra efni, einkum því sem lýtur að lögfræði og stjórnsýslu (Zgusta 1971:226). Einhverjum kann að þykja þetta óvísindaleg ef ekki fordómafull afstaða sem reiðir sig um of á smekk „hinna bestu manna“. Þá er rétt að minna á að með þessari aðferð hafa verið búnar til orðabækur sem þóttu vel brúklegar, jafnvel afbragðsgóðar á sinna tíma vísu, og sumar þykja enn standa vel fyrir sínu.

Pegar efni er safnað með þessum hætti má búast við að það fágæta og sérkennilega, það sem vekur athygli orðtökumannsins, sé ekki síður líklegt til að rata á seðil en það sem er algengt og hversdagslegt, enda er jafnan brýnt fyrir mönnum í leiðbeiningum að vera vakandi fyrir nýmælum eða óvenjulegri orðanotkun. Tilgangur orðtökunnar er ekki einungis að safna nægilega mörgum orðum (og þeim réttu auðvitað) heldur líka að safna vitnisburði um helstu tilbrigði í notkun orðanna og því má búast við að seðlafjöldi fyrir einstök orð ráðist af fjölbreytni í notkun þeirra fremur en tíðni í lesnum textum.

Pegar tölvutækni færðist í aukana á seinni hluta síðustu aldar kom til sögunnar ný aðferð til að safna efni til orðabóka, þ.e. vélræn leit eða smölun úr rafrænum textum. Fyrstu rafrænu textasöfnin voru bæði lítil og ljót á mælikvarða nútímans, textarnir voru einhæfir og tæknin klunnaleg, enda hlutu þau í fyrstu ekki mikla hylli hjá orðabókafólki. Framfarir á þessu sviði hafa hins vegar verið stórstígar og nú þykir sjálfsgagt að nýjar orðabækur styðjist að verulegu leyti við rafræna orðasmölun af einhverju tagi. Lestur og orðtaka með gamla laginu hefur jafnframt látið mjög undan síga enda þykir véltæknin hafa umtalsverða yfirburði. Í því sambandi eru m.a. nefndir eftirfarandi kostir:

- Aukin afköst: Með vélrænni orðasöfnun er unnt er að komast yfir margfalt meira efni á margfalt styttri tíma.
- Vélin lætur ekkert fram hjá sér fara, sú hætta er úr sögunni að fordómar orðtökumanna eða andvaraleysi þeirra liti þá mynd sem gefin er af orðaforðanum.
- Hægt er að safna sannfærandi gögnum um tíðni orða sem nota má til að afmarka orðaforða viðkomandi verks.

Fleira mætti nefna en kjarni málsins er sá að notkun rafrænna textasafna hefur þótt – og þykir – líklegri til að gefa raunsanna mynd af

orðaforða tungumáls en eldri aðferðir, og leiða þannig til að orðabækur verði betri og gagnlegri en ella.

Síðastnefnda atriðið, möguleikinn til að mæla tíðni einstakra orða í stórum textasöfnum, hefur einkum þótt álitlegt í orðabókagerð. Þar er komin til sögunnar „vísindaleg“ aðferð til að meta hversu miðlægt tiltekið orð er í orðaforða tungumáls, m.ö.o. aðferð til að afmarka kjarna orðaforðans. Leitin að slíkum kjarna í ýmsum tungumálum hófst reyndar löngu fyrir daga véltækra textasafna. Nefna má *Basic English* C.K. Ogdens (1930) – sem er raunar ekki nema 850 orð – og fleiri nafntogaða orðalista, stóra og smáa.¹ Þessi leit að kjarnanum hefur þó ekki síður verið í þágu tungumálakennslu en orðabókagerðar, reynt er að afmarka gagnlegasta hluta orðaforðans sem gerir nemanda kleift að tjá sig á nýju máli við algengar aðstæður. Áreiðanlegri og aðgengilegri tíðnimælingar hafa reynt kærkomin viðbót við aðrar mælistikur sem beitt hefur verið í þessu skyni.²

Tíðnitölur úr rafrænum söfnum hafa gert mögulegt að útvíkka leitina að kjarna orðaforðans þannig að hún nýttist betur í samhengi orðabóka, þar sem oftast er þörf á miklu stærri kjarna en einungis þeim orðaforða sem hentugast er að kenna byrjendum í tungumálanámi. Rafræn textasöfn komu líklega fyrst við sögu íslenskrar orðabókagerðar þegar ráðist var í samningu og útgáfu *Íslenskrar orðtíðnibók- ar* (1991); hún er unnin úr rafrænu textasafni – reyndar nokkuð litlu á nútímamælikvarða – og hefur þegar komið orðabókahöfundum að notum.

Vélræn orðasmölun hefur m.ö.o. verið talin mikilvægt framfaraskref fyrir orðabókagerð, skref sem leiðir til vísindalegri vinnubragða og traustari niðurstaðna. Eftir því sem fleiri og margbreytilegri véltækir textar urðu aðgengilegir fóru menn að setja saman kenningar um vísindalega samsetningu textasafna, með það fyrir augum að gera þau að áreiðanlegri heimild um tungumál „eins og þau eru í raun og

¹Nærtækt og nýlegt dæmi er doktorsritgerð Hanne Ruus (1995) þar sem hún setur fram lista 1117 „kjarnaorða“ í dönsku á grundvelli tíðnimælinga.

²Annað atriði sem þar kemur við sögu er hversu „fjölhæf“ orð eru, þ.e. hvort notkun þeirra er bundin við sérstakt samhengi, s.s. umræðuefni, málsnið, félagslegar aðstæður, stað, tíma o.s.frv. Orð sem notað er í fjölbreytilegu samhengi og á fjölbreyttan hátt er miðlægara, nær kjarna orðaforðans, en hitt sem er bundið tilteknum aðstæðum eða merkingarsviði. Þessi eiginleiki ætti raunar að endurspeglast í seðlafjölda í gamaldags seðlasafni ekki síður en í tíðni í textasafni, þ.e. ef það er rétt til getið að fjölbreytt notkun leiði til fleiri seðla.

veru". Þar skipti mestu að textasafn væri **staðgengt** (e. *representative*), þ.e. að það væri raunsannur fulltrúi þess sem átti að lýsa, nefnilega tungumálsins. Af staðgengu textasafni mátti draga ályktanir sem giltu fyrir tungumálið í heild. Þessi hugsanagangur er fenginn að láni úr félagsvísindum og tölfræði, textasafnið er **úrtak** úr tungumálinu og getur skilað niðurstöðum sem gilda um tungumálið allt ef rétt er að málum staðið. Hér hefur þó hlaupið snurða á þráðinn í framfarasókninni því glöggir menn hafa bent á að tölfræðilega hliðin í þessu dæmi gengur ekki upp. Þegar tekið er úrtak, verður að liggja fyrir hvert **þýðið** er, þ.e. heildin sem úrtakið er dregið úr. Ella er ekki hægt að meta hvort úrtakið er staðgengt, þ.e. hvort það er sannur fulltrúi heildarinnar og þar með líklegt til að gefa marktækar niðurstöður. Í tilviki textasafnsins er þýðið tungumálið sjálft en þótt flestir þykist kannast bærilega við það og jafnvel vita hvað það er, er það öldungis óskilgreind stærð í tölfræðilegu tilliti. Reyni menn að berja í brestina og skilgreina tungumálið sem hvaðeina sem sagt er og skrifað af tilteknu fólki á tilteknu tímabili, bætir það lítið úr skák; það blasir við að engin leið er að fá sannar fréttir af stærð og samsetningu slíks mengis. Og þó svo að það væri mögulegt, virðist augljóst að öll textasöfn sem gerlegt er að setja saman teldust ónothæf sem úrtak. Þar nægir að benda á að það sem sagt er á íslensku (að ekki sé talað um útbreiddari mál) er margfalt meira að vöxtum en það sem er skrifað og staðgengt textasafn þyrfti því að samanstanda af töluðu máli fyrst og fremst. Þessar hremmingar hafa orðið til þess að menn hafa að mestu horfið frá hugmyndinni um staðgengi og tölfræðilega marktækni. Í staðinn kom fram nýtt hugtak, **jafnvægt** textasafn (e. *balanced corpus*). Í því felst einkum að textavalið á að vera fjölbreytt og í skynsamlegum hlutföllum án þess að til þess séu gerðar sérstakar tölfræðilegar kröfur. Auk þess að velja texta um fjölbreytt efni, leitast menn við að taka ýmsa aðra þætti með í reikninginn. Nefna má atriði sem lúta að höfundum texta, s.s. kyn þeirra, aldur, uppruna og félagslega stöðu, sambærilegar upplýsingar um ætlaða lesendur/viðtakendur textanna, miðilinn sem textinn birtist í o.s.frv. Um þetta liggja þó ekki fyrir neinar samræmdar eða samþykktar reglur og í rauninni við fátt að styðjast nema hugvitið þegar spurt er: Hvað eru skynsamleg hlutföll? Hvernig á að flokka texta? og fleira í þeim dúr. Þegar öllu er á botninn hvolft má kannski segja að rafræn textasöfn séu í eðli sínu ekki stórlega frábrugðin gömlu seðlasöfnunum; þau grundvallast á endanum á vali þess sem setur þau

saman og úrvinnsla þeirra krefst hyggjuvits og hugkvæmni, rétt eins og orðtaka og úrvinnsla seðlasafns.

En hvað sem líður óvissu um „rétt“ samsetningu textasafna verður því ekki á móti mælt að með þeim tólum sem nú eru tiltæk til að draga fróðleik út úr rafrænum textum eru söfnin ómissandi í orðabókagerð, bæði til viðmiðunar um val flettiorða og við sjálfa greininguna. Þau geta aflað manni gífurlega mikils fróðleiks með lítilli fyrirhöfn, þau geta afhjúpað athyglisverða hluti sem við fyrstu sýn virðast svo hversdagslegir að þeir vekja ekki athygli orðtökumanns – og þau gefa upplýsingar um tíðni og dreifingu sem eru illa fáanlegar úr öðrum áttum. Helsti annmarki þeirra, einkum þegar þau gerast stór og efnismikil, er það sem kalla mætti ofgnótt upplýsinga, gögnin eru svo umfangsmikil að svörin sem þau gefa við spurningum verða fyrirferðarmeiri en svo að auðvelt sé við að eiga.

Hér hefur verið dvalið nokkuð við kosti og galla tveggja aðferða við efnisöflun fyrir orðabækur, „handvirka“ orðtöku og vélræna orðasmölun. Aðferðirnar tilheyra hvor sínum tíma og mismunur þeirra felst að nokkru leyti í ólíkri tækni. Meginmunurinn á þessum tveimur hefðum liggur þó e.t.v. fremur í þeim hugmyndum sem þær eru sprottnar úr og birtast einkum í viðhorfi til efniviðarins sem valið er úr. Annars vegar þeirri hefðbundnu orðtökustefnu sem lýst var hér að framan, hins vegar í hugmyndum um samsetningu textasafna. Eldri hefðin er mótuð af því viðhorfi að orðabækur eigi að leiðbeina um „rétt“ málnotkun og vera heimild eða jafnvel hæstiréttur um það hvað tilheyrir staðalmáli. Sú yngri á rætur að rekja til annarra hugmynda um mál og málfræði þar sem áhersla er lögð á að lýsa veruleikanum, þ.e. tungumálinu eða orðaforðanum, á „hlutlausan“ hátt líkt og tíðkast í raunvísindum. Raunar bendir ýmislegt til þess að „gamla“ viðhorfið sé enn í fullu gildi í huga margra orðabókanotenda, þar má t.d. minna á þau hörðu viðbrögð sem það vakti er slanguryrði eins og *sjítt* voru tekin upp í nýja útgáfu *Íslenskrar orðabókar* (2002). Af þessu sprettur ákveðin þverstæða í viðleitni nútímalegra orðabókahöfunda, þar sem viljinn til að gera notendum til hæfis tekst á við fræðilegan metnað til að lýsa tungumálinu eins og það er notað á hverjum tíma.

4 Heimildir íslensk-erlendra orðabóka

Ef litið er á tiltækar heimildir fyrir íslensk-erlenda orðabókagerð blasir eftirfarandi við: Ekki er til neinn almennur íslenskur orðagrunnur sem hentar fyrir slík verk og útgefnar íslensk-erlendar orðabækur eru flestar litlar og margar gamlar. Heimildir þessara bóka um íslenskan orðaforða eru heldur ekki ýkja margbreytilegar. Upphaf nútímans í íslenskri orðabókagerð er gjarnan miðað við *Íslensk-danska orðabók Sigfúsar Blöndal* (1920–24). Blöndalsorðabók hefur líka ýmsa aðra sérstöðu meðal íslensk-erlendra bóka, hún er langstærst og byggist að verulegu leyti á sjálfstæðri orðtöku. Í formálanum er gerð nokkur grein fyrir efnisöflun til hennar. Orðtökustefnan var í hefðbundnum anda, lesnar voru þjóðsögur, fagurbókmenntir, dagblöð, tímarit og stjórnartíðindi, auk þess sem stuðst var við eldri bækur (einkum Orðabók Björns Halldórssonar (1814) og íslensk-ensku orðabókina sem kennd er við Cleasby og Guðbrand Vigfússon (1874–76)), orðasöfn úr fórum fróðra manna og vitnisburði heimildarmanna. Þetta er tíund að hér vegna þess að það er heldur fátítt í íslensk-erlendum orðabókum að gerð sé ítarleg grein fyrir uppruna orðaforðans í þeim. *Íslensk-ensk orðabók Geirs Zoëga* (1904), sem raunar kom á undan Blöndal, er t.a.m. fáorð um það. Næstu bækur, m.a. íslensk-sænsk og íslensk-norsk, byggjast mest á Blöndal og trúlega er Blöndalsbók langveigamesta heimild íslensk-erlendra orðabóka þar til út kom *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi* (1963), jafnan kennd við Menningarsjóð. Sú bók hvílir sem kunnugt er á tveimur meginstöðum, annars vegar Blöndal, hins vegar söfnum Orðabókar Háskólans, sem hljóta raunar einnig að telja til nokkurs skyldleika við Blöndal, þótt í minna mæli sé. Eftir það tók Menningarsjóðsbókin við sem helsta og aðgengilegasta heimild um íslenskan orðaforða. Af þessu má ráða að orðaforðinn í íslensk-erlendum orðabókum sé að stofni til nokkuð skyldleikaræktadur.

Eins og fyrr var getið hefur, eftir því sem næst verður komist, lítið farið fyrir sjálfstæðri efnissöfnun vegna íslensk-erlendra orðabóka, a.m.k. þegar litið er til almenns orðaforða. Hins vegar hafa söfn Orðabókar Háskólans (OH) nýst að einhverju leyti, einkum gegnum Orðabók Menningarsjóðs, (*Íslensk orðabók handa skólum og almenningi* 1963, 1983) síðar Orðabók Eddu (*Íslensk orðabók* 2002). Eftir að ritmálssafrn

OH var gert aðgengilegt á vefnum³ hefur opnast möguleiki til að nýta það beint en mér er ekki kunnugt um hvort og að hve miklu leyti það hefur verið gert í útkomnum bókum. Ritmálssafnið er eins og nafnið bendir til dregið saman úr rituðu máli, einkum prentuðum bókum. Það er orðið til á löngum tíma, kannski er það „barn síns tíma“ en víst er að í því er fólgin geysimikill fróðleikur. Hagnýting þess fyrir íslensk-erlenda orðabók telst auðvitað ekki sjálfstæð efnisöflun í þeim skilningi að þar er búið að velja texta og notkunardæmi og það val byggðist á öðrum markmiðum en gerð íslensk-erlendra bóka. Ekki virðast til neinar skjalfestar heimildir um þá orðtökustefnu sem lagt var upp með þegar söfnun Orðabókar Háskólans hófst nema að lesa skyldi allt tiltækt prentað mál frá elsta tímasteiðinu (frá 1540). Þegar komið er fram á 19. öld, að ekki sé talað um þá tuttugustu, verður prentað mál meira að vöxtum en svo að unnt sé að sinna því öllu. Þá hefur þurft að velja og hafna en ekki liggur ljóst fyrir á hvaða forsendum það var gert. Að sjálfsögðu eru til skrár yfir orðtekin rit en af þeim er ekki hægt að ráða í hvaða röð þau voru lesin eða hvað réð vali þeirra. Einn helsti ljóðurinn á ritmálssafninu sem uppsprettu orðaforða fyrir íslensk-erlendar orðabækur er þó e.t.v. stærð þess; það er of víðtækt og efnismikið til að unnt sé með hægu móti að draga út úr því orðaforða sem hentar slíkum verkum.

Orðabók Háskólans hefur einnig yfir að ráða rafrænu textasafni sem hefur að geyma allnokkra tugi milljóna lesmálsaða; það er sæmlega fjölbreytt og fer stækkandi. Nokkur hluti þess er þegar aðgengilegur til leitar á vefnum.⁴ Þetta safn gegnir lykilhlutverki í áformum um nýjan íslenskan orðabókagrunn sem nú er unnið að á OH í tengslum við fyrirhugaða íslensk-skandinavíska veforðabók sem gengur undir nafninu ISLEX. Ef þessi áform ganga eftir ætti það að gerbreyta aðstöðu til samningar íslensk-erlendra orðabóka í framtíðinni.

Annað verkefni sem unnið er að á OH og á eftir að koma að góðum notum fyrir íslensk-erlenda orðabókagerð er svonefnd **mörkuð málheild**, það er í stuttu máli sagt jafnvægt textasafn þar sem sérhverri orðmynd fylgja upplýsingar um orðflokk og beygingu.⁵

Að öllu samanlögðu má segja að lítið sé til af efniviði sem nýta

³Sjá: www.lexis.hi.is/cgi-bin/ritmal/leitord.cgi?adg=innsl

⁴Sjá: www.lexis.hi.is/corpus/leit.pl

⁵Upplýsingar um ISLEX og markaða málheild er að finna á vef Orðabókar Háskólans: www.lexis.hi.is/islex.html og www.lexis.hi.is/malheild.htm

mætti beint sem orðaforða í íslensk-erlenda orðabók. Það hlýtur því að krefjast umtalsverðrar frumvinnu að afmarka heppilegan orðaforða fyrir nýjar bækur af þessu tagi. Þar verður að byrja frá grunni og brjótast undan ofurvaldi Blöndals, þótt sjálfsagt sé að þakka honum langa samveru. Efniviður til slíkrar vinnu er að mestu tiltækur og verkið raunar hafið eins og fyrr segir.

5 Rafræn framtíð

Hér hefur því verið slegið föstu að helsta markmið orðabókarhöfundar sé að notandinn fái það sem hann vill, finni það sem hann leitar að. Það sem einkum þrengir að möguleikunum til að ná þessu markmiði – fyrir utan tíma og peninga – eru takmakanir miðilsins, hinnar prentuðu bókar. Eitt af því sem einkennir orðabækur meðal annarra bóka er að í þeim er kostað kapps um að koma sem allra mestu efni fyrir á sem fæstum fersentimetrum; letrið er jafnan smátt og þétt og margvíslegar skammstafanir og tákn notuð til að spara pláss. Orðabókahefðin sem svo er kölluð er mjög mótuð af þessum kringumstæðum og sama má raunar segja um fræðilega umfjöllun um orðabækur. Þannig er leitin að kjarna orðaforðans – í samhengi orðabóka þ.e.a.s. – sprottin af þörf fyrir að finna einmitt þau 30, 60 eða 100 þúsund orð sem mest gagn er að, því að það er ekki pláss fyrir fleiri og ófært að sóa plássi undir eitthvað sem minna máli skiptir. Á sama hátt er greinarmunur á virkri og óvirkri notkun orðabóka svo afdrifaríkur vegna þess að hann skiptir sköpum fyrir hagkvæma nýtingu rýmisins sem úr er að spila. Með tilkomu rafrænna miðla, þar sem plássleysi er ekki lengur sami hemill og áður, kann að vera að ýmsar virtar og viðteknar kennisetningar um orðabækur þurfi endurskoðunar við. Spurningin um kjarna orðaforðans hættir þó ekki að skipta máli. Það þarf eftir sem áður að forgangsraða, sum orð eru mikilvægari en önnur. Munurinn á skilningsorðabók og málbeitingarorðabók hættir ekki heldur að vera til en vel má hugsa sér að hann fái annað vægi. Þegar múrar hinnar prentuðu bókar hverfa gæti orðið auðveldara að þjóna þessum tveimur herrum.

Rafræn orðabók eða netorðabók býður upp á áður óþekkt frelsi í efnistöku og framsetningu en fjölgar jafnframt valkostum orðabókarmannsins og eykur þannig á vanda hans. Múrar eru ekki bara takmörkun og helsi, það er líka hægt að styðja sig við þá. Ný tækni

leysir orðabókarhöfund ekki undan því að marka sér stefnu, fella dóma, velja og hafna. Tæknin gefur hins vegar kost á að byggja ákvarðanir á umfangsmeiri og fjölbreyttari upplýsingum en áður – og að setja niðurstöðurnar fram á fjölbreytilegri og vonandi notadrygri hátt.

Notandinn margumtalaði þarf kannski líka að hugsa sinn gang. Hann hefur haft sæmilega mótaða hugmynd um hvað orðabók er og hvað er hægt að gera við hana. Þær hugmyndir duga e.t.v. ekki lengur. Ef orðabókarmaðurinn gerist of stórtækur í að umbylta efnistöfum og framsetningu gæti svo farið að notandinn yrði ráðvilltur og sneri baki við verkinu. Á hinn bóginn má segja að orðabókarmaðurinn takist á hendur nýjar skyldur þegar nýjar aðstæður og nýir möguleikar valda því að notandinn veit ekki hvað hann vill – af því hann veit ekki hvað honum stendur til boða. Þá þarf að leiða honum fyrir sjónir hvað er á boðstólum, kenna honum að gera nýjar kröfur. Þetta „uppeldishlutverk“ skiptir miklu í ljósi þess að tækniþróunin býr einnig yfir nýjum hættum og freistingum. Það er orðið mun auðveldara en áður að sópa saman ýmiss konar orða- og glósulistum og birta (t.d. á Netinu) sem „orðabók“, jafnvel án þess að nokkur greining eða sjálfstæð rýni liggi þar að baki. Þess háttar starfsemi getur reynst skaðleg vandaðri orðabókagerð og á það ekki síst við í málsamfélagi eins og því íslenska þar sem orðabókahefðin er veik – þótt hún kunni að vera löng.

Undanfarnir áratugir – eða jafnvel aldir – hafa einkennst nokkuð af trú á vísindi og framfarir og víst ekki alveg að ástæðulausu. Þetta viðhorf birtist m.a. í því að eigin dómgreind og hyggjuvit hafa ekki þótt ýkja traustur grunnur að standa á við fræðistörf. Menn hafa leit að leiða til að losna undan valdi þess og í því augnamiði eru settar saman fræðikenningar og þróaðar vísindalegar aðferðir. Orðabókagerð er talin til fræðistarfa, jafnvel kölluð fræðigreind stundum. Þar birtist vantrúin á hyggjuvitið m.a. í því að þegar saga orðabókastarfs er rakin er gjarnan lýst þróun frá alræði hyggjuvitsins í árdaga orðabókagerðar til vísindalegra – þ.e. empírískra – aðferða nútímans; þá er hyggjuvitið einungis haft til vara og gripið til þess þar sem vísindunum sleppir. Það er síst af öllu ætlun mín að gera lítið úr empírískum aðferðum, reyndar held ég að málrannsóknir, bæði hér á landi og víðar, mættu gjarnan halla sér meira í þá átt. Hins vegar mega reynsluvísindin ekki verða til þess að menn vanmeti eða leggi fyrir róða hyggjuvit og dómgreind – þau standa fyrir sínu.

Heimildir

- Björn Halldórsson. 1814. *Lexicon Islandico-Latino-Danicum Björnnonis Haldorsonii*, I–II. Havniæ: Schubothe.
- Geir T. Zoëga. 1904. *Íslensk-ensk orðabók*. Reykjavík: Sigurður Kristjánsson.
- Guðbrandur Vigfússon. 1874–76. *An Icelandic-English Dictionary based on the MS. Collections of the late Richard Cleasby enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson. With an Introduction and life of Richard Cleasby and George Webbe Dasent*. Oxford: Clarendon Press.
- Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*. 1963. Ritstjóri Árni Böðvarsson. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs. (2. útg. aukin og bætt 1983.)
- Íslensk orðabók*. 2002. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. [A–L og M–Ö] Mörður Árnason ritstjóri. Reykjavík: Edda.
- Íslensk orðtíðnibók*. 1991. Friðrik Magnússon, Stefán Briem, Jörgen Pind (ritstjóri). Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Leijström, Gunnar og Jón Magnússon. 1943. *Isländsk-svensk ordbok. Íslensk-sænsk orðabók*. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.
- Ogden, Charles K. 1930. *Basic English: A General Introduction with Rules and Grammar*. London: K. Paul, Trench, Trubner & Co.
- Ruus, Hanne. 1995. *Danske Kerneord: Centrale dele af den danske leksikalske norm*. I–II. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík. Vefur Orðabókar Háskólans: www.lexis.hi.is
- Zgusta, Ladislav. 1971. *Manual of Lexicography*. Prague/The Hague: Academia/Mouton.
- Þorsteinn Víglundsson og Eigil Lehmann. 1967. *Íslensk-norsk ordbok. Íslensk-norsk orðabók*. Bergen: Sunnmøre Vestmannalag.

Summary

The topic of this paper is the criteria and methods for the selection of vocabulary in bilingual dictionaries, specifically dictionaries with Icelandic as the source language. The pros and cons of various sources of the vocabulary are considered, such as citation collections, frequency studies, and computerized corpora. The paper includes a short description of the methods used in bilingual Icelandic dictionaries to date, and presents a view of future possibilities, taking into account the new media for dictionaries, i.e. the Internet.

Keywords:

lexicography, vocabulary, corpora.

Aðalsteinn Eyþórsson
Orðabók Háskólans
Neshaga 16
IS-101 Reykjavík
adall@lexis.hi.is

Jón Hilmar Jónsson

Aðgangur og efnisskipan í íslensk-erlendum orðabókum — vandi og valkostir

1 Almennar forsendur hefðbundinna tvímála orðabóka

Tvímála orðabækur eiga sér langa og rótgróna hefð og eru að líkindum sú orðabókartegund sem flestir kynnast, a.m.k. í upphafi. Þær njóta þess hversu augljósri þörf þeim er ætlað að mæta, jafnvel hinar einföldustu orðabækur þessarar tegundar geta þjónað notendum sínum þrýðilega og komið að tilætluðu gagni þegar á þarf að halda. Kröfuharðir notendur rekast þó fljótt á ýmsar takmarkanir slíkra orðabóka, sem reyndir orðabókarhöfundar þekkja vitaskuld enn betur og hafa lengi þurft að glíma við. Í fræðilegri umfjöllun um tvímála orðabækur hafa menn staðnæmst við ýmsar forsendur og sjónarmið sem mótað hafa efnisskipan þeirra og framsetningu og virðast liggja að baki ýmsum þeim vandamálum sem höfundar jafnt og notendur verða varir við (sjá m.a. Anna Helga Hannesdóttir og Jón Hilmar Jónsson 2001: 68–69, Svensén 2004: 310–311, einnig Kromann, Riiber og Rosbach 1984 og 1991, svo og Berkov 1999). Hér verður leitast við að greina ákveðnar hliðar þessa vanda, jafnframt því sem hugað verður að nýjum valkostum í framsetningu og efnisskipan. Viðfangsefnið snertir ýmis grundvallareinkenni tvímála orðabóka, svo sem val

og skipan flettiorða, aðgangleiðir að orðabókarlýsingunni, áherslu á jafngildi málanna og hlutverk jafnheita, stöðu og hlutverk merk-ingarþáttarins og hefðbundinn greinarmun einmála og tvímála orða-bókarlýsingar.

Í upphafi verður fjallað um nokkur megineinkenni tvímála orða-bókarlýsingar og vikið að þeim vandamálum sem þar er við að glíma. Með hliðsjón af þeirri umfjöllun verður síðan gerð grein fyrir hug-myndum um framsetningu og efnisskipan sem miða að því að tryggja fjölbreytilegri og virkari aðgang notenda að orðabókarlýsingunni og brugðið upp dæmum um fyrirkomulag slíkrar lýsingar. Þessar hug-myndir eru m.a. í því fólgna að nýta sjálfstætt einmála orðabókarefni sem virkan stofn í þágu þeirra notenda sem nálgast viðfangsmálið (ís-lensku í íslensk-erlendri orðabók) sem erlent mál og viðhafa greiningu á efninu sem þjónar því markmiði.

1.1 Orðbundin lýsing og samanburður

Í hefðbundinni tvímála orðabókarlýsingu er **orðið** grundvallareining í a.m.k. þrennum skilningi. Gagnvart notandanum er það sá efnisþáttur sem stýrir efnis- og upplýsingaleitinni, að honum á notandinn að geta ratað beint og þaðan á að fást útsýn að því athugunarefni sem um er að ræða hverju sinni. Orðið hefur jafnframt það hlutverk að binda saman þau tungumál sem orðabókin lýsir, með því að stilla saman orðum með samsvarandi eða sambærilegri merkingu. Í þriðja lagi er orðið sá afmörkunarþáttur sem mestu ræður, jafnt um efnisskil í orða-bókartextanum sem um umfang orðabókarlýsingarinnar í heild.

Aðrir efnisþættir orðabókartextans eru að mestu eða öllu leyti undirskipaðir þeim orðum sem mynda flettiorðaskrá orðabókarinnar. Það gildir um ýmsar einingar viðfangsmálsins, orðasambönd af ýmsu tagi sem gera þarf grein fyrir, setningarleg og önnur málfræðileg ein-kenni orðanna og innbyrðis merkingarvensl. Þetta gildir þó vitaskuld enn frekar um einingar markmálsins, þar sem orðaforði þess markast af því hvaða orðaforði viðfangsmálsins kemur við sögu.

Þessi gjörólíka staða tungumálanna tveggja veldur því að mæli-kvarðinn á efnismagn og gildi tvímála orðabóka beinist jafnan ein-hliða að viðfangsmálinu og þá sérstaklega að þeim einingum þess sem mynda umgjörð um lýsinguna, þ.e.a.s. flettiorðunum¹. Einfalt er að

¹Heitið **viðfangsmál** á við það tungumál í tví- eða margmála orðabók sem lýsing-

tíunda hversu mörg flettiorð orðabókin hefur að geyma og nota það atriði eftir atvikum sem mælikvarða á gildi verksins. Slíka mælingu má svo tengja við flokkun orðaforðans og gera grein fyrir fyrirferð einstakra orðflokka meðal flettiorðanna. Magntölur af þessu tagi gefa hins vegar enga vísbendingu um það hversu mikið er lagt í lýsingu markmálsins, hversu mikill og fjölbreyttur orðaforði þar kemur fram o.s.frv. Þær segja heldur ekki til um á hvaða hátt gerð er grein fyrir flettiorðunum, t.d. hvort orðin koma fram í föstum orðasamböndum, orðastæðum og notkunardæmum, eða hversu langt er gengið í aðgreiningu merkingarbrigða.

Í ljósi þessara aðstæðna er skiljanlegt að ákvörðun um fjölda fletti-orða sé iðulega fyrsta skrefið á langri leið sem mörkuð er við upphaf orðabókarverks og með þeirri ákvörðun þykist menn hafa gefið til kynna að hvers konar orðabók sé stefnt. En jafnframt er augljóst að sú afmörkun ein og sér mótar aðeins að litlu leyti heildarsvip orðabókarverksins og er enginn mælikvarði á gildi þess nema í samhengi við önnur einkenni.

1.2 Aðhald og jafnvægi í vali flettiorða

Val og afmörkun flettiorða er sannarlega erfitt og vandasamt viðfangs-efni, hver sem orðabókin er. Án þess að tekið sé sérstakt tillit til hlutverks orðabókarinnar sem um ræðir og efnisþátta hennar að öðru leyti verður ekki hjá því komist að takmarka á ýmsan hátt þann orðaforða sem í boði er. Hitt er ekki síður vandasamt, að ná æskilegu jafnvægi innan flettiorðaforðans, út frá því hlutverki sem orðabókin á að gegna og þeim forsendum sem notendur hennar búa við. Í tvímála orðabókum er þessi vandi að því leyti sérstakur að mikill hluti notenda kemur að viðfangsmálinu sem erlendu máli og erfitt er að gera sér grein fyrir þeim ólíku notkunarþörfum sem þar koma fram. Þessar aðstæður kalla á margbreytilegan orðaforða, sem ekki takmarkast við almennasta orðafar. Veruleg takmörkun flettiorðanna er því vandkvæðum háð, og ólíkir takmörkunarþættir eiga misjafnlega vel við, eftir því til hvaða notendahópa er hugsað.

Íslensk-erlendar orðabækur eru háðar þessum aðstæðum ekki síð-

in beinist að (e. *source language*, *kildespråk* í norrænum málum). Tungumálið sem viðfangsmálið er þýtt á nefnist *markmál* (e. *target language*, *målpråk* í norrænum málum).

ur en aðrar tvímála orðabækur. Þörf erlendra notenda fyrir tvímála orðabókarlýsingu til skilnings á íslenskum orðum og orðafari gerir kröfu um víðtækan orðaforða af margvíslegu tagi. Leiðsögn um málbeitingu á íslensku útheimtir einnig fjölskrúðugan orðaforða, m.a. með tilliti til mikilvægis íslenskra nýmyndana frá ýmsum tímum andspænis samsvarandi orðafari af erlendum stofni. Hvort sem miðað er við leiðsögn um málbeitingu eða skýringar á merkingu er ríkuleg þörf fyrir ýtarlega greinargerð um stöðu og notkun orðanna í orðasamböndum af ýmsu tagi. Loks verður að hafa í huga íslenska notendur sem leita leiðsagnar um málbeitingu á markmálinu með atbeina íslensku flettiorðanna.

Í hefðbundinni prentaðri orðabók birtast flettiorðin að jafnaði í mynd stafrófsraðaðs orðalista. Sú birtingarmynd gildir einnig að meira eða minna leyti á vinnslustigi flestra orðabóka, og hafa verður í huga að oftast er ekki er a.m.k. höfð hliðsjón af flettiorðalista eldri verka þegar efnt er til nýrrar orðabókar, þótt einnig sé um sjálfstæða orðasöfnun og orðaval að ræða. Þessi tilhögun veldur því að hið orðmyndunarlega samhengi orðanna kemur skýrar fram en önnur einkenni sem orðin eiga sameiginleg. Þetta gildir þó augljóslega aðeins um þá liði orðanna sem stafrófsröðin bindur saman en ekki um baklæga liði sem orðin eiga sameiginlega. Takmörkun flettiorðaforðans með tilliti til orðmyndunareinkenna er því fremur háð yfirsýn um sameiginlegan forlið en samanburði á orðum með sameiginlegum baklið. Þegar um samsett orð er að ræða mótast ákvörðun um flettugildi einstakra orða því að takmörkuðu leyti af mati á gildi þeirra gagnvart samstofna orðum með sama merkingarkjarna.

Önnur meginregla hefðbundinnar prentaðrar orðabókarlýsingar er sú að hvert og eitt flettiorð eigi sér sjálfstætt og mótað jafnheiti á markmálinu, eitt eða fleiri. Ef svo er ekki krefst flettiorðið viðeigandi skýringar, í mynd umritunar eða alfræðilegrar skýringar á markmálinu. Orð sem ekki verða fundin jafnheiti við eða eiga sér óskýr jafnheiti henta af þessum sökum síður sem flettiorð en orð sem eiga sér skýra samsvörun. Krafan um mótað jafnheiti í markmálinu veitir einnig aðhald gegn lausum samsetningum í viðfangsmálinu með gagnsærri merkingu.

Hin formlegu venl nýtast þannig að drjúgum hluta til aðhalds og takmörkunar orðaforðans. Öðru máli gegnir oftast um merkingarleg venl orðanna. Höfundar og ritstjórar íslensk-erlendra orðabóka hafa

að litlu leyti getað metið gildi flettiorða með hliðsjón af stöðu þeirra gagnvart samheita- og andheitabundnu orðafari. Þá reynist ekki síður erfitt að festa hendur á þeim greinarmun sem í yfirlitsskyni er gerður á almennum og sérhæfðum orðaforða, skilgreina þau fag- og fræðisvið sem ástæða sé til að sinna á meðvitaðan og skipulegan hátt og tefla fram orðaforða á einstökum sviðum í hæfilegum hlutföllum.

Andspænis þessum vanda er vitaskuld þörf á að beita hlutlægum mælikvarða á flettugildi orðanna, eftir því sem við verður komið. Þá er nærtækast að hugsa sér að hafa hliðsjón af tíðni orða og fyrirferð í tilteknu textasafni eða málheild. Slík leiðsögn dugir þó eðli málsins samkvæmt mun síður í tvímála samhengi en þegar um einmála orðabók er að ræða og gert er ráð fyrir að þorri notenda hafi viðfangsmálið á valdi sínu og vilji láta orðabókina endurspegla gildasta orðaforðann og ríkjandi málnotkun á ákveðnu tímabili.

1.3 Staða fleirytra fletteininga og orðasambanda

Í prentuðum orðabókum er meginreglan sú að flettiorð séu einyrt, þ.e. aðeins eitt orð, sem tilgreint er sem órofinn stafastrengur. Þessi regla veldur óneitanlega vissum óþægindum gagnvart tví- og fleiryrtum einingum með sjálfstæðri merkingu sem ekki verða með góðu móti greindar í sundur í merkingarbæra hluta: *margs konar, af því að, allt í einu*. Í sumum orðabókum blandast einingar af þessu tagi, svo sem ýmsar samtengingar og atviksorð, einyrtum flettiorðum í samfelldri stafrófsröð flettiorðanna. Fleiryrt sambönd geta einnig verið hálfsjálfstæðar fletteiningar, ef svo má segja, birst sem undirflettur í innbyrðis stafrófsröð undir einstökum flettiorðum. Þetta gildir sérstaklega um sagnasambönd með smáorðum (forsetningu eða atviksorði), þar sem smáorðin mynda stafrófsröðina. Þannig tengjast t.d. sagnasamböndin *taka ofan* og *taka til* innri stafrófsröð undir flettunni **taka** sem mynduð er úr forsetningum og atviksorðum sem sögnin tekur með sér: **af, aftur, á, eftir, fram** o.s.frv. Flettuskipan í *Íslenskri orðabók* (2002) er m.a. með þessu sniði, svo að þekkt dæmi sé nefnt. Staða flestra fleirytra orðasambanda markast þó jafnan af því hvar þau eiga heima í merkingarlegri lýsingu orðanna sem þau eru mynduð úr. Þar kemur auk þess til álita undir hvaða orði innan sambandsins einstök orðasambönd skuli tilgreind og hvort hægt sé að móta skýra reglu í því efni (sjá m.a. Jón Hilmar Jónsson 2001b).

Fjölmörg orðasambönd eru þess eðlis að þau eiga naumast eða alls ekki merkingarlega samleið með einstökum merkingarbrigðum þeirra orða sem þau eru mynduð úr. Í því sambandi má benda á að í *Íslenskri orðabók* (2002) er víða brugðið á það ráð að sameina fjölda orðasambanda í sérstökum lið innan orðsgreinarinnar með fyrirsögn eins og „í ýmsum samböndum“, „í ýmsum orðasamböndum“, „í ýmsum merkingum“. Í lýsingu sagnarinnar *fylgja* sameinar slíkur liður t.d. svo merkingarlega ólík sambönd sem *fylgja fé*, *fylgja fötum*, *láta kné fylgja kviði* og *fylgja sér*. Frá sjónarmiði notenda er sá meginágangli á þessu fyrirkomulagi að orðasambönd sem þarna lenda eru úr tengslum við allan skipulegan leitaraðgang og merkingarlega sundurgreiningu. Almennt gildir engin röðunarregla innan liðarins sem auðveldar leit að einstökum orðasamböndum, þótt orðasamböndin geti orðið fjölmörg (sjá t.d. orðið **steinn** þar sem yfirskriftin „í ýmsum orðasamböndum“ tekur til rösklega 30 sambanda). Þó eru dæmi um skýra stafrófsröðun í slíkum liðum, t.d. í orðinu **auga**. Í „ofurstóru“ flettiorðunum **hönd** og **fótur** er svo enn ein tilhögunin, en þar er lýsingu orðasambanda sem tengjast forsetningum og öðrum smáorðum skipt í aðgreinda kafla með viðkomandi smáorð að fyrirsögn. Þau sambönd sem ekki ganga inn í þá flokkun eru að mestu færð undir einstakar merkingarfyrirsagnir en að hluta til (undir **fótur**) höfð í sérstökum tölulið (undir fyrirsögninni „ýmsar merkingar í föstum samböndum“).

Þetta fyrirkomulag og sú óregla sem því fylgir sýnir vel hversu illa fer um sjálfstæð orðasambönd í orðbundinni lýsingu þar sem einyrt flettiorð eru ráðandi sem flettueiningar og hversu erfitt er að ráða þar bót á. Hér bætist við sá vandi sem hlýst af formlegum breytileika margra orðasambanda og torveldar samræmi í framsetningu þeirra. Sá breytileiki getur þar að auki kallað á ólíka framsetningu eftir því undir hvaða flettiorð orðasambandinu er skipað. Úr þessu verður ekki greitt nema orðasambönd geti gegnt sjálfstæðu flettuhlutverki, en forsendan fyrir því er sú að samböndin lúti samræmdri framsetningu og fastri röðunarreglu.

1.4 Áhersla á samsvörun og jafngildi, hlutverk og staða merkingarþáttarins

Tvímála orðabókarlýsing byggist á þeirri forsendu að orð í einu máli eigi sér jafnheiti, þ.e. orð með samsvarandi merkingu, í öðru máli. Að

Því leyti sem slíkt jafngildi málanna er eða er talið vera fyrir hendi eru jafnheitin látin tala sínu máli um merkingu orðanna, án þess að krafist sé nánari skýringa. Þetta gildir einnig um drjúgan hluta þeirra orðasambanda sem tilgreind eru í viðfangsmálinu, hvort sem þau birtast innan fletti-orðaskrárinnar eða undir einstökum (einyrtum) fletti-orðum. Í mörgum tvímála orðabókum fer tiltölulega mikið fyrir föstum orðasamböndum, ekki síst orðtökum, samanborið við orðastæður og önnur lausari sambönd. Það skýrist að miklu leyti af því að hin fastari sambönd eiga sér fremur beinar samsvaranir og skýrari jafnheiti en laustengdari sambönd (um fast- og laustengd orðasambönd og tengsl orðasambanda og notkunardæma sjá m.a. Jón Hilmar Jónsson 2001b:61–62).

Sú lýsing á orðaforða viðfangsmálsins sem endurspeglast í jafnheitum markmálsins felur í sér víðtækan merkingarlegan samanburð og greiningu. Merkingareinkenni orðanna eru þannig algerlega í fyrir-rúmi í tvímála orðabókarlýsingu þótt ekki sé nema að litlu leyti um að ræða beinar merkingarskýringar eða skilgreiningar. Það fer heldur ekki hjá því að áhugi og athygli notenda beinist fyrst og fremst að merkingunni, og þá ekki einungis að samsvöruninni sem slíkri heldur að þeirri heildarmynd sem jafngildi málanna og jafnheitin birta af merkingu orða og orðasambanda. Flestum notendum er vel ljóst að orðafar málanna stenst misjafnlega vel á og vissara er að gera ráð fyrir meiri eða minni missvörun á milli viðfangsorðs (þ.e. orðsins sem þýtt er) og jafnheitis. Jafnheitið getur átt við þrengra merkingarsvið en viðfangsorðið eða haft víðtækari merkingu þótt merkingarkjarninn sé greinilega sameiginlegur. Notendur verða einnig að gera ráð fyrir að víða sé gert upp á milli hugsanlegra jafnheita og aðeins valið eitt eða örfá heiti úr stærri hópi orða eða orðasambanda sem til greina koma. Notendum sem hafa viðfangsmálið að móðurmáli og vilja nálgast orðafar tiltekins merkingarsviðs markmálsins dugar skammt að grípa til fletti-orðs af viðkomandi merkingarsviði og sjá jafnheiti þess. Merkingarlega samstætt orðafar markmálsins kemur aðeins fram í smábrotum þegar best lætur, og innan viðfangsmálsins eru slíkar samstæður enn ósýnilegri ef undan er skilið það orðafar sem stafrófsröð og sameiginlegir orðhlutar binda saman.

Þótt merkingarþátturinn skipti þannig öllu máli í tvímála orðabókarlýsingu er hann aðeins að litlu leyti virkur gagnvart notendum til leitaraðgerða og efnisflokkunar. Hin formlega hlið og búning-

ur orðanna hefur verið allsráðandi og þrengt mjög aðgang og yfirsýn notenda. Virkur aðgangur að orðabókarlýsingunni á merkingarlegum forsendum opnar nýja notkunarmöguleika, þar sem jafnheiti og sem nákvæmust samsvörun er ekki algerlega í fyrirrúmi heldur gefst einnig færi á að binda saman tengt orðafar af ólíku tagi.

2 Innsýn í orðaforða og orðanotkun

Hér á undan hefur verið fjallað um vanda og takmarkanir hefðbundinnar tvímála orðabókarlýsingar eins og hún birtist í prentuðum orðabókum. Ef hugsað er til íslensk-erlendra orðabóka sérstaklega er vandin jafnvel enn meiri og margþættari en hér hefur verið lýst, m.a. vegna þess hversu gamlar þær eru orðnar flestar hverjar og takmarkaðar að efni þær sem yngri eru. Í mörgum hinum eldri íslensk-erlendu orðabókum er lítil áhersla lögð á samræmda efnisskipan svo að víða er erfitt að ganga úr skugga um tiltekin einkenni nema orðlýsingin sé athuguð í heild sinni. Meðal hinna yngri ber sérstaklega að nefna *Íslensk-enska orðabók* Sverris Hólmarssonar, Christopher Sanders og John Tuckers (1989) sem um margt er vandaðri og skipulegri en aðrar íslensk-erlendar orðabækur (sjá Keneva Kunz 1988–1989). Efnisskipan hennar og framsetning er þó ekki, frekar en fyrri orðabóka sömu tegundar, við það miðuð að notendur geti rakið samhengi og samfellu í íslenskum orðaforða og ekki er nema að nokkru leyti fyrir því séð að notendur rati beina leið að einstökum orðasamböndum. Hin sjálfstæðari orðasambönd eru víða sameinuð í sérstökum tölulið undir fyrirsögninni „phrases“, án þess að greint sé á milli tegunda, svo að þar geta farið saman sambönd af ólíku tagi, t.d. sagnasambönd með forsetningu innan um myndhverf orðtök. Í leiðbeiningum um notkun orðabókarinnar er röðun sambanda í slíkum töluliðum lýst þannig: „Innan þessa liðar er orðasamböndum raðað nokkurn veginn eftir stafrófsröð og þá yfirleitt tekið mið af forsetningum eða atviksorðum í orðasambandinu“. Röðunarreglan er sem sé ekki alls kostar skýr. Undir sögninni **gefa** eru t.d. tilgreind (og skýrð) eftirfarandi sambönd í þessari röð: *gefa e–m e–ð inn, gefa með barni, gefa til baka, gefa til kynna, vera um e–ð gefið*. Hér ræðst röðin af smáorðunum en ekki af sögninni sjálfri, hvað þá að nafnliðir innan sambandsins hafi nein áhrif, enda eru þeir óskýrir að formi og efni. Hvað sem öðru líður er þessi röðunarháttur þó áþekkur venjubundnu sniði á sagnalýsingu í íslenskum

orðabókum, eins og það birtist m.a. í *Íslenskri orðabók*. Hann á hins vegar mun síður við í lýsingu nafnorða, þar sem smáorðið er yfirleitt laustengdara flettiorðinu og flettiorðið er sjaldnast upphafsorð orðasambandsins. Í *Íslensk-enskri orðabók* gætir þessarar röðunarreglu þó einnig þar, þótt frávikin séu að vísu meiri og meira beri á frjálsri röð sambandanna. Í öllu falli geta notendur ekki stuðst við skýra reglu sem tryggir beinan aðgang að einstökum orðasamböndum.

Sú mynd sem hér hefur verið dregin upp af hefðbundinni framsetningu og efnisskipan íslenskra orðabóka sækir einkenni sín að miklu leyti til þess hvernig um lýsinguna er búið í prentaðri orðabók. Aðgangsskipan slíkrar orðabókarlýsingar er óhjákvæmilega svo einskorðuð að innra samhengi orðaforðans kemur að litlu leyti í ljós og allar athuganir notenda sem ekki takmarkast við einstakar flettur reynast tímafrekar og erfiðar. Á þessum vanda verður ekki ráðin bót nema notendum standi til boða mismunandi aðgangsleiðir að efninu og þeir geti viðhaft ýmiss konar sérhæfða leit á þann hátt sem hæfir tilefninu hverju sinni. Með því að búa um lýsinguna í rafrænu formi, greina skipulega á milli efnisþátta og móta skýrar reglur um framsetningu er hægt að opna erlendum notendum íslenskrar orðabókarlýsingar nýja innsýn í íslenskan orðaforða og orðanotkun. Hér á eftir verður gerð grein fyrir því hvernig sameinað efni orðabókanna *Orðastaður* og *Orðaheimur* í rafrænum búningi getur gegnt mikilvægu hlutverki í þessu sambandi, þar sem íslenski stofninn sem orðabækurnar leggja til stendur sem sjálfstæð íslensk orðabókarlýsing en notendum eru færðir í hendur aðgangsslyklar að lýsingunni sem miðast við forsendur þeirra, kunnáttusemi og ályktunarhæfni.

Orðabókarlýsingin í *Orðastað* og *Orðaheimi* snýst að verulegu leyti um íslensk orðasambönd, form þeirra, fjölbreytni og notkun. Sjónarhornið í orðabókunum er ólíkt að því leyti að í *Orðastað* er að mestu fengist við að lýsa því hvernig einstök orð koma fram í orðasamböndum, einkum orðastæðum, sem jafnframt eru einkennandi fyrir notkun orðsins og merkingu. Í *Orðaheimi* beinist lýsingin einkum að sjálfstæðari samböndum (t.a.m. orðtökum) þar sem fyrst og fremst er litið til merkingarinnar og merkingarlega samstæð sambönd eru sameinuð undir hugtakaheitum sem mynda aðalflettuskrá orðabókarinnar. En jafnframt eru orðasamböndin látin mynda sjálfstæða orða- og orðasambandaskrá, þar sem meginorðin í samböndunum gegna hlutverki flettiorða en föst röðunarregla gildir um skipan orðasamband-

anna undir hverju flettiorði fyrir sig. Í rafrænni mynd orðabókarefnisins hafa orðasamböndunum í *Orðastað* svo verið gerð sams konar skil, þannig að skráin yfir meginorð tekur til efnis beggja orðabókanna. Loks hafa orðasamböndin verið sundurgreind eftir setningargerð, svo að t.d. má leita að ópersónulegum samböndum sér á parti. Á þennan hátt eru formlegar og merkingarlegar eigindir orða og orðasambanda fléttaðar saman með það að markmiði að veita margþættan og sveigjanlegan aðgang að orðabókarefninu.

2.1 Málfræðileg einkenni og vensl

Í orðbundinni lýsingu er hver flettugrein afmörkuð heild og þar er ekki hægt að gera ráð fyrir öðrum upplýsingum en þeim sem eiga við flettiorðið sem slíkt og draga fram einkenni þess. Sú mynd sem birtist af stöðu flettiorðsins í málfræðilegu og setningarlegu samhengi við önnur orð er óhjákvæmilega takmarkaðri og brotakerndari en svo að þar komi fram heillegar samstæður orða sem flettiorðið tengist. Í lýsingu nafnorðsins *hundur* gætu komið fram sambönd eins og *hundurinn geltir* og *hundurinn urrar*, annaðhvort sem orðastæður eða notkunar-dæmi, en ekki er hægt að gera ráð fyrir að sagnir sem eiga við hljóð hunda komi fram, hvað þá að beinlínis sé gerð grein fyrir stöðu orðsins *hundur* sem frumlags í algengum orðastæðum. Slík leitaraðgerð er þó fyllilega þörf í augum þeirra erlendu notenda sem hafa kunnáttu til að ganga að íslenska nafnorðinu sem leitarorði og geta ályktað um það orðafar sem frumlagsmyndin sameinar:

hundurinn geltir
 hundurinn spangólar
 hundurinn urrar
 hundurinn glefsar
 hundurinn dillar rófunni
 hundurinn flaðrar upp um <manninn>
 hundurinn liggur fram á lappir sínar

Þessa mynd má draga fram með málfræðilega skilyrtri leit í því efni sem á uppruna sinn í *Orðastað*. Slík leit á sérstaklega við þegar sagnliðurinn er orðasamband sem erfitt er að rata að sem sjálfstæðri einingu og notendur geta ekki með góðu móti nálgast íslenska orðafarið sem jafnheiti við orð úr sínu máli í erlend-íslenskri orðabók.

Með því að nýta málfræðilega greiningu á orðastæðum sem leitarþátt má sem sé ekki aðeins kalla fram dæmigerð sambönd af tilteknu tagi með flettiorðinu heldur gefur það einnig færi á að fara óbeina leið að samheitum eða öðru samstæðu orðafari: Við leit að orðinu *svar* í samböndum með lýsingarorðum gætu t.d. komið fram eftirtalin sambönd:

kaldranalegt svar
kuldalegt svar
hryssingslegt svar
ónotalegt svar
napurt svar

Hér bindur nafnorðið saman lýsingarorð sem standa í skýru samheita-sambandi innbyrðis. Leit að atviksliðum með sögninni *svara* gæti á sama hátt dregið saman skylt orðafar:

svara hvasst
svara höstuglega
svara reiðilega
svara kuldalega
svara kaldranalega
svara napurlega
svara ónotalega
svara ólundarlega
svara þurrlega
svara hryssingslega

Orðmyndunarleg og merkingarleg flokkun á samsetningum orða getur einnig verið hentugur lykill að tengdu orðafari: *fjallsgnípa*, *fjalls-hnjúkur*, *fjallshnúkur*, *fjallskollur*, *fjallsstrýta*, *fjallstindur*, *fjallstoppur*.

Erlendur notandi getur í þessu tilviki sótt sér upplýsingar um orðafar sem hann skortir þekkingu á með því að álykta um lýsingu flettiorðs sem tengist því (*fjall*). Slíkri leit má svo fylgja eftir með því að aðgæta skýringar og jafnheiti við einstök orð sem fyrri leitin leiðir í ljós og skerpa þannig myndina.

Í öðrum tilvikum gefur málfræðilega skilyrt leit fyrst og fremst mynd af notkun flettiorðsins sjálfs. Leit að nafnorðinu *ákvörðun* í samböndum með sögnum leiðir m.a. í ljós eftirtalin sambönd:

ákvörðunar er að vænta
 taka ákvörðun
 ákvörðunin liggur fyrir
 standa við ákvörðun sína
 ákvörðunin stendur óhöggðuð
 endurskoða ákvörðun sína

Hér mynda samböndin samstæða heild gagnvart flettiorðinu og merkingu þess, þar sem forstígg ákvörðunar og endurskoðun ákvörðunar mynda upphafs- og endapunkt.

Heillegt yfirlit yfir orðastæður af þessu tagi gagnvart einstökum orðum miðlar í sjálfu sér mikilvægum upplýsingum til notenda en það getur einnig birst í samspili við hefðbundna efnisþætti tvímála orðabókarlýsingar, t.d. þannig að kölluð séu fram jafnheiti við einstakar orðastæður.

2.2 Virkt hlutverk orðasambanda og notkunarmynstra

Staða orðasambanda af öllu tagi hefur löngum verið háð flettiorðum og flettiorðaskipan orðabóka og þau hafa að mestu eða öllu leyti komið fram sem efnisþáttur í lýsingu einstakra orða. Í mörgu samhengi er skýr þörf á því að orðasambönd gegni sjálfstæðara og virkara hlutverki, notendur geti nálgast þau á beinni hátt og þau komi fram í formlegum og merkingarlegum venslum, bæði innbyrðis og gagnvart stökum orðum. Í *Orðaheimi* er stigið skref í þessa átt með því að mynda stafsrófsraðaða skrá yfir öll meginorð í orðasamböndum þar sem orðasamböndunum er raðað innbyrðis eftir fastri röðunarreglu undir hverju meginorði og vísað er til viðeigandi flettu eða flettna. Þar með má ganga að hvaða orðasambandi sem er sem sjálfstæðri einingu óháð stöðu þess innan orðabókartextans. Þess er einnig gætt að framsetning orðasambandanna sé með samræmdu sniði svo að mynd þeirra verði sem skýrust í huga notenda (sjá nánar inngang *Orðaheims* og *Orðastaðar*). Í orða- og orðasambandaskránni birtast víða skýr og athyglisverð notkunarmynstur einstakra meginorða sem geta átt erindi við erlenda ekki síður en íslenska notendur.

Mikilvægt samræmingaratriði í framsetningu orðasambanda í *Orðastað* og *Orðaheimi* varðar eðli frumlags með sagnlið. Sé um að ræða persónubundið frumlag í nefnifalli er frumlagið ótilgreint og sögnin í nafnhætti. Ef frumlagið er ópersónubundið er það tilgreint

innan afmarkaðs liðar (breytiliðar) í mynd fulltrúa fyrir orð sem staðið gætu í sama umhverfi. Ópersónulegt frumlag í aukafalli er tilgreint á sama hátt. Þessi regla endurspeglast í eftirfarandi dæmum:

ganga af göflunum
⟨honum, henni⟩ gengur gott eitt til
⟨rigningin⟩ gengur yfir
⟨verkinu⟩ miðar ⟨vel⟩

Að því er varðar innbyrðis röð orðasambanda gildir sú sérregla að breytliðir (innan oddklofa) standa (sem heild) sem aftasti bókstafur stafrófsins.

Ef notendur kunna skil á þessu tvennu er vandalaust að ganga að einstökum samböndum innan skrárinnar. En samræmd framsetning og föst röðunarregla gefur einnig færi á að orðasambönd fái sjálfstæðari stöðu, jafnvel sem fullgildar flettur til jafns við stök orð. Sú tilhögun á ekki síst við orðtök og önnur föst orðasambönd, þar sem athyglin beinist eindregið að sambandinu í heild og merkingu þess en ekki að einstökum liðum og tilteknum venslum þeirra.

Ætla má að sjálfstæðari staða orðasambanda, með þeirri tilhögun sem hér hefur verið lýst, geti verið til verulegs gagns fyrir erlenda notendur, jafnvel þótt aðeins sé gert ráð fyrir aðgangi að orða- og orðasambandaskrá í þeirri mynd sem fram kemur í *Orðaheimi*. En sama tilhögun kemur fyllilega til greina í eiginlegu tvímála samhengi, þar sem einstök orðasambönd eru sjálfstæðar einingar og gert er ráð fyrir jafnheitum eða öðrum merkingarskýringum á öðru máli. Orðasamböndin geta þá hvort heldur sem er verið undirskipuð meginorðum, eins og í orða- og orðasambandaskrá *Orðaheims*, eða staðið algerlega sjálfstætt. Gagnvart orðabókarlýsingu í rafrænum búningi skiptir slíkur greinarmunur litlu máli, þar sem glöggir notendur geta oftast gengið rակleitt að því orðasambandi sem athuga skal, án þess að tekið sé tillit til þess hvernig það stendur af sér gagnvart öðrum flettum.

Slík áhersla á orðasambönd og notkunarsamhengi orðanna getur þótt ganga í öfuga átt við hina merkingarlegu sundurliðun einyrtra flettiorða sem almennt er viðhöfð í tvímála orðabókum. Þótt það sé að nokkru leyti rétt vegur hitt á móti að orðasamböndin eru að öðru jöfnu mun nær því að vera merkingarlega einræð en stök orð og að sama skapi getur jafnheitavalið verið hnitmiðaðra og skýrara. Ávinningurinn er þó ekki síður sá að innri skipan flettugreina setur lýsingunni og

efnisatriðum hennar ekki sömu skorður og ella, með því að gera orðasamböndin að miklu leyti sjálfstæð eru engin áþreifanleg takmörk fyrir fjölda og fjölbreytni orðasambanda með einstökum orðum. Þetta á sérstaklega við um þau orð sem eru allra virkust í orðasamböndum og oft hefur verið þrengt óþægilega að í hefðbundinni orðabókarlýsingu. Loks er rétt að hafa í huga að forsendur fyrir flettuváli eru gjörbreyttar þegar orðasambönd eru vegin og metin sem fullgildar einingar við hlið stakra orða, án þess að um sé að ræða mismunandi stöðu í orðabókartextanum.

2.3 Merkingarlegar samstæður og vensl

Hér á undan hefur verið rakið hvernig víkka má svið hefðbundinnar orðlýsingar á tvennan hátt, með því að beina lýsingunni út fyrir flettiorð í þröngum skilningi, annars vegar að málfræðilega vensluðu orðafari, hins vegar að orðasamböndum og stöðu orða í þeim. Enn ein aðgerð í þessa átt er í því fólgin að líta fram hjá hinum formlega búnungi orðanna og miða leitina einungis við merkingareinkenni þeirra orða eða þess orðafars sem athuga skal. Skilyrði fyrir því er að grípa megi til einhvers konar merkingarfyrirsagna eða hugtakaheita sem sameina merkingarlega skylt orðafar. Í *Orðaheimi* kallast slík hugtakaheiti á við orða- og orðasambandaskrá, þannig að notendur geta hvort heldur sem er fundið orðasamband sem vísar til hugtaksheitis (eins eða fleiri) eða gengið beint að tilteknu hugtaksheiti í stafrófsraðaðri hugtakaheitaskrá. Leitaraðgangur á merkingarlegum forsendum er í mörgu samhengi enn mikilvægari fyrir erlenda en íslenska notendur, þar sem gera verður ráð fyrir að þeir séu síður kunnugir og handgengnir form- og ritmyndum orða. Til samanburðar við orðbundna og málfræðilega miðaða leit eins og þá sem áður var sýnd og beindist að nafnorðinu *ákvörðun* má hugsa sér merkingarlega miðaða leit að orðafari sem sameinast undir hugtaksheitinu ÁKVÖRDUN. Í *Orðaheimi* sameinar sú yfirskrift m.a. eftirfarandi sambönd:

- ákveða <að tjónið skuli bætt, hvenær lagt skuli af stað;
verðið; dagsetninguna>
- taka ákvörðun (um <þetta>)
- afgera <kaupin, söluna>
- fastsetja <hvenær kvæðið er ort; ákveðna borgun>
- ákvarða <aldur handritsins, gildi verksins, vegalengdina>

Með því að skilyrða hugtaksbundna leit við málfræðilega þætti má draga fram sambönd af tiltekinni setningargerð. Leit að ópersónulegum samböndum undir hugtaksheitinu ÁRANGUR leiðir m.a. í ljós eftirtalin sambönd:

- ⟨honum, henni⟩ tekst/tókst ⟨þetta⟩ (⟨vel⟩)
- ⟨honum, henni⟩ tekst/tókst ætlunarverkið
- ⟨honum, henni⟩ heppnast/heppnaðist ⟨þetta⟩ (⟨ágætlega⟩)
- ⟨honum, henni⟩ lukkast/lukkaðist ⟨þetta⟩ (⟨að lokum⟩)
- ⟨honum, henni⟩ verður/varð að ósk sinni

Tegundarflokkun orðasambandanna gefur einnig færi á sérhæfðri leit. Undir hugtaksheitinu ÁRANGUR koma m.a. fram eftirtalin orðtök:

- dæmið gengur/gekk upp
- halda í horfinu
- klífa þrítugan hamarinn
- sigla heilu skipi í höfn
- vera kominn yfir erfiðasta hjallann
- ⟨starfið⟩ ber/hefur borið ávöxt

Hér eru leitarskilyrðin þrengd en gera má ráð fyrir að erlendir notendur hafi ekki síður þörf fyrir að víkka það svið sem hugtaksheit-ið afmarkar, ekki síst í ljósi þess að þeir geta átt erfitt með að rata á viðeigandi heiti í upphafi leitar. Við þær aðstæður geta notendur aðgætt hvornig vísað er frá hugtakinu til skyldra hugtakaheita og eftir atvikum svipast um í lýsingu þeirra. Frá hugtakinu ÁRANGUR er t.d. vísað til 18 skyldra hugtakaheita, m.a. heitanna FRAMVINDA, VELGENGNI, HAPP/HEPPNI, FENGSAELD, BATNAÐUR, UMBÆTUR/ÚRBÆTUR, FRAMFÖR og NIÐURSTAÐA.

Í *Orðaheimi* er lögð sérstök áhersla á að koma til móts við þarfir erlendra notenda að þessu leyti með því að birta sjálfstæða skrá með enskum jafnheitum við íslensku hugtakaheitin, svo að þeir eigi þess kost að hefja leitina út frá kunnuglegra máli en íslensku.

2.4 Í átt til erlend-íslenskrar orðabókar?

Þær leitaráðgerðir sem hér hefur verið lýst miðast við það að erlendum notendum sem vilja fá innsýn í íslenskan orðaforða og auka vald

sitt á íslenskri orðanotkun dugi ekki orðbundinn aðgangur að íslenskri orðabókarlýsingu, þar sem lýsing hvers einstaks orð er einangruð heild. Árangurinn byggist á því að notendur séu meðvitaðir um efnisskipan og framsetningu lýsingarinnar og geti nýtt sér almenna mál- og málfræðipækkingu sína til að velja vænlegustu leitaráðgerð hverju sinni. Um leið er gert ráð fyrir að merking og ýmis notkunareinkenni orða og orðasambanda verði í mörgum tilvikum ráðin af þeirri mynd sem leitariðurstaðan birtir, m.a. í ljósi hliðstæðra orða og sambanda. Það getur þýtt að bein jafnheiti gegni minna hlutverki til skýringar á merkingu orða og séu jafnvel í sumum tilvikum óþörf.

Á þennan hátt er losað um þær skorður sem takmarkaður kunnugleiki á íslenskum orðaforða og orðanotkun setur mörgum erlendum notendum andspænis íslenskri orðabókarlýsingu. Margir notendur eru reyndar í þeirri stöðu að geta helst nálgast lýsingu orða í erlendu máli með því að leita jafnheita við orð og orðasambönd úr sínu eigin máli í tvímála orðabók. Sú leið getur vissulega verið árangursrík og notandinn nýtur þess að ganga út frá kunnáttu sem hann getur treyst. Á hinn bóginn eru allt aðrar aðstæður uppi þegar orðafarið sem athuga skal hefur stöðu markmáls og er valið og afmarkað með þeim takmörkunum sem efni viðfangsmálsins setur því. Í því samhengi býðst engin yfirsýn um samstætt orðafar af neinu tagi og harla ófullkomin mynd af mikilvægum notkunareinkennum, svo sem setningarlegum venslum í orðanotkun, fallstjórn o.s.frv. Samt sem áður er enginn leiðarvísir nærtækari og skýrari andspænis lýsingu á erlendu orðafari en orð úr máli sem notandinn gjörþekkir. Gagnvart orðabókarlýsingu eins og þeirri sem fram kemur í *Orðaheimi* er raunhæft að bjóða notendum slíkan aðgang með því að opna þeim leið um jafnheiti við íslensku hugtakaheitin. Með því móti getur fyrsta ályktun um leitarleið beinst að orði í máli notandans eða öðru máli honum nærtæku, þaðan sem slóðin er rakin í gegnum íslenskt hugtaksheiti að tilteknu orðafari, orðasambandi eða orði, sem að nokkru leyti skýrist af stöðu sinni og einkennum í orðabókarlýsingunni en getur einnig komið fram með erlendu jafnheiti eða jafnheitum.

Með slíkri aðgönguleið erlendra notenda að íslenskri orðabókarlýsingu er sá kostur fyrir hendi að feta sig áfram í áföngum frá kunnuglegustu almennum merkingareinkennum að viðeigandi íslensku hugtaksheiti, þar sem fram kemur sundurgreint merkingaryfirlit; þaðan liggur leiðin svo til orða og orðasambanda sem falla undir einstakar

merkingarfyrirsagnir og frá þeim til stakra orða og tiltekinna notkunarpátta þeirra, þar sem m.a. má beita málfræðilega skilyrtri leit.

Þessu ferli má lýsa nánar með hliðsjón af lýsingu hugtaksins YFIRRÁÐ í *Orðaheimi*. Gert er ráð fyrir að erlendur notandi rati að því heiti út frá jafnheitunum CONTROL og DOMINATION í ensku lykilorðaskránni. Undir hugtakinu YFIRRÁÐ kemur fram eftirfarandi yfirlit yfir helstu merkingarpætti hugtaksins:

- ná yfirráðum
- með hervaldi
- hafa yfirráð
- vera undir yfirráðum e-s

Einstök orðasambönd koma fram undir viðeigandi merkingarfyrirsögn:

- ná yfirráðum
ná yfirráðum yfir <landinu, borginni>
ná <landinu, borginni> á sitt vald
...
- með hervaldi
taka <landið, borgina> herskildi
...
- hafa yfirráð
ráða yfir <landinu, ríkinu>
...
- vera undir yfirráðum e-s
<borgin> er undir yfirráðum <innrásarhersins>

Hér má svo leita út fyrir hugtakslýsinguna og beina sjónum að einstökum orðum og notkun þeirra, t.d. kalla fram einkennandi sagnasambönd með orðinu *vald* (*beita valdi*, *beygja sig fyrir valdinu*, *fara <vel, illa> með vald sitt*, *játast undir vald <foringjans>* o.s.frv.).

Orðabókarlýsingin getur svo fallið í far tvímála lýsingar með því að fram komi erlend jafnheiti við orð og orðasambönd, þar sem það á við. Þar með er aftur komið að erlenda málinu sem stuðst var við í upphafi. Á þennan hátt getur notandinn valið og skoðað efnið í ljósi kunnugleika síns á máli jafnheitanna, jafnframt því sem íslenska orðabókarlýsingin stendur algerlega sjálfstæð með sínum eigin greiningar- og flokkunarpáttum.

Hér er fléttað saman einmála og tvímála orðabókarlýsingu í því skyni að viðfangsmálið (málið sem lýsingin beinist að) njóti sín á eigin forsendum, jafnframt því sem erlendur notandi getur haft stuðning af kunnáttu sinni í eigin máli og almennri málfræðikunnáttu sinni við efnis- og orðaleit. Með því að leggja áherslu á jafnheiti við hugtakahaitin í stað þess að krefjast jafnheita við íslenska orðafarið í heild er lýsingin sveigð í átt til margmála orðabókar þar sem íslenska er viðfangsmálið en leitaraðgangur notenda getur verið um erlent jafnheiti þar sem velja má á milli ólíkra jafnheitamála.

3 Lokaorð

Orðabókarlýsing í rafrænum búningi býður notendum sínum margvíslega upplýsingaheimt og leitarkosti sem engin leið er að ná fram í prentaðri orðabók (sjá m.a. Svensén 2004: 516–532). Augljósasti munurinn er sá að rafræn orðabók lýtur nánast engum takmörkunum hvað varðar umfang og orðafjölda og hægt er að „teygja á“ lýsingu einstakra orða og orðasambanda eftir þörfum og aðstæðum, t.d. með auknu dæmasafni. Annar meginkostur er sá að einkennisþættir sem ekki koma fram í formi og búningi orðanna geta orðið virkir til flokkunar og röðunar efnisins. Sú frjálsa tilhögun sem af þessu leiðir kemur óhjákvæmilega róti á hefðbundin skil milli orðabókartegunda. Aðgreining einmála og tvímála orðabókarlýsingar er ekki eins augljós og sjálfsögð og áður, þessar tvær tegundir geta tengst og sameinast með ýmsum hætti og tekið á sig mynd margmála lýsingar, eins og hér hefur verið lýst. Gagnvart orðabókarlegum samanburði tveggja eða fleiri mála er meginbreytingin sú að þar má takast á við ný svið, sem áður voru aðeins viðfangsefni einmála orðabóka. Hér hefur verið rakið hvernig merkingar- og hugtakavensl geta verið gildur þáttur í íslenskri orðabókarlýsingu sem miðuð er við þarfir erlendra notenda. Þess er vonandi ekki langt að bíða að notendur eigi þess kost að notfæra sér slíka lýsingu.

Heimildir

- Anna Helga Hannesdóttir og Jón Hilmar Jónsson. 2001. Að hafa í sig og á. Ísländsk fraseologi i ett isländskt-svenskt perspektiv. *LexicoNordica* 8: 67–91.
- Berkov, V. 1999. De tospråklige ordbøkers begrensninger. *Nordiska studier i lexikografi* 4. Rapport från Konferensen om lexikografi i Norden, Esbo 21–24 maj 1997, bls. 11–15.
- Íslensk orðabók. 2002. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Ritstjóri: Mörður Árnason. Reykjavík: Edda.
- Jón Hilmar Jónsson. 2001a. *Orðastaður. Orðabók um íslenska málnotkun*. Önnur útgáfa, aukin og endurskoðuð. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Jón Hilmar Jónsson. 2001b. Staða orðasambanda í orðabókarlýsingu. *Orð og tunga* 5: 61–86.
- Jón Hilmar Jónsson. 2002. *Orðaheimur. Íslensk hugtakaorðabók með orða- og orðasambandaskrá*. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Kromann, H.-P., Th. Riiber og P. Rosbach. 1984. Überlegungen zu Grundfragen der zweisprachigen Lexikographie. Í: Wiegand, H.E. (ritstj.). *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie* V, bls. 159–238. Hildesheim/Zürich/New York: Olms.
- Kromann, H.-P., Th. Riiber og P. Rosbach. 1991. Principles of Bilingual Lexicography. Í: *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. III, bls. 2711–2728. Ritstj. Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand og Ladislav Zgusta. Berlin/New York: De Gruyter.
- Kunz, Keneva. 1988–1989. Sverrir Hólmarsson, Christopher Sanders, John Tucker. Íslensk-ensk orðabók. Concise Icelandic-English Dictionary. [Ritdómur.] *Íslenskt mál* 10–11:166–175.
- Orðastaður* = Jón Hilmar Jónsson 2001a.
- Orðaheimur* = Jón Hilmar Jónsson 2002.
- Svensén, B. 2004. *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. Andra, omarbetade och utökade upplagan. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Sverrir Hólmarsson, Christopher Sanders, John Tucker. 1989. *Íslensk-ensk orðabók. Concise Icelandic-English Dictionary*. Reykjavík: Iðunn.

Abstract

Access structure and Arrangement in Icelandic-Foreign Dictionaries – Problems and Options

Bilingual printed dictionaries have, in many respects, a fixed structure and traditional form of presentation, as the main role of such dictionaries is usually to provide semantic equivalents to the entry words in another language. The fact that the common principle is to have mainly single-word headwords makes it somewhat problematic to give access to phrases of various sorts and to cover them properly in the dictionaries. A fixed structure where each entry word with its section is a separate and independent unit necessarily restricts the overview of the internal relations of the words and phrases contained within the dictionary.

Even if bilingual dictionaries are structured in such a way that word meanings take a central place, users are not able to actively approach the material from a semantic point of view. But by giving the material an electronic form, different kinds of access can be offered to users and they may thus have a variety of search options not formerly available to them. The combined contents of the dictionaries *Orðastaður* and *Orðaheimur* in electronic form comprises an independent Icelandic word base which can appeal to foreign users in many different ways and can i.a. give phrases far more weight than can be done in a printed dictionary. By carefully organising and analysing the material, ready access can be given to specific grammatical and semantic phenomena within the Icelandic vocabulary without necessarily having to specify words as search strings. Concept heads constitute a factor of classification, so instead of presuming that each Icelandic word and phrase has its equivalent in a foreign language, concept heads in different languages which correspond to the Icelandic concepts make it possible to group together semantically related words and phrases in the electronic dictionary.

Keywords:

bilingual lexicography, phraseology, onomasiological lexicography

Jón Hilmar Jónsson
Orðabók Háskólans
Neshaga 16
IS-107 Reykjavík
jhj@lexis.hi.is

Christopher Sanders

Bilingual Dictionaries of Icelandic: Types of Users and their Different Needs – a Discussion

1 Introduction

After covering some theoretical ground, this paper makes experiences with the editing and subsequent reception of one bilingual dictionary, *Iðunn 1989*, combined with considerations about forthcoming improvements, the opportunity for speculation and recommendations about future developments in Icelandic bilingual dictionary making. The principal concern is with the production of printed dictionaries, but the paper ultimately envisages a combination of the printed and the electronic lexicon as the best way forward.

2 Theoretical considerations

“Bifunctionality” implies that the bilingual dictionary which aims at this goal intends to serve both language communities, that of the L1 and that of the L2. It is customary to denote these two functions, that of helping the L1 users and the L2 users respectively, by the adjectives “active” and “passive” but this is not consistently transparent or helpful.

Iðunn 1989 is an Icelandic-English Dictionary, so as a starting point we will say that Language 1 is Icelandic, the source language, and Language 2, the target language, is English – yet the real issue is which language community the specific user belongs to; on the face of it, for an Icelandic-English dictionary, there is, traditionally, a simple equation:

Lang. Community	Source lang.	Target lang.	Activity / Function
1. Icelandic	“native” lang. (Ice.) (L1) →	foreign lang. (Eng.) (L2)	= ACTIVE /encoding (production)
2. English	foreign lang. (Ice.) (L2) →	“native” lang. (Eng.) (L1)	= PASSIVE /decoding (reception)

Diagram 1

If you belong to the Icelandic language community, that is if Icelandic is the language you have grown up with, then you will be turning to this dictionary principally to produce English, the L2, on the basis of Icelandic language structure and vocabulary; your activity is an encoding activity and it is called “active”; it is concerned with production.

If you belong to the English language community, the situation is the reverse; you will be turning to the dictionary principally to understand the foreign language, the L2, in this case Icelandic; your activity is a decoding activity and it is called “passive”; it is concerned with reception.

This is the simplest form of the equation as it is sometimes presented, but the real-world situation is more complex. As was neatly pointed out more than ten years ago (Mugdan 1992: 19), there are other ways of looking at especially the L2 side of the equation: the user group that works from a foreign language, an L2, to a native or semi-native L1 (in our case, an English native-speaker using an Icelandic-English dictionary), can be engaged in a number of different activities:

- a) **understanding** a text in a foreign language (L2) without translating into a mother tongue (reception of L2 [Icelandic]) (in other words the passive/decoding activity in diagram 1)
- b) **translating** a text from the foreign language (L2) into a mother

tongue (reception of L2 [Icelandic] resulting in production in L1 [English])

- c) **creating** a “free” text in the foreign language (L2) without a model in the mother tongue (production in L2 [Icelandic]).¹

This analysis helps our understanding considerably, and from now on I will be using the term ‘passive’ to cover all of the functions that relate to the L2 user, even though some of them are blatantly ‘active’. We agree to call all of these activities “passive” simply as a convenience because they are orientated towards the L2, or foreign, user of Icelandic, and not because they are all in reality intuitively ‘passive’.

We can therefore already sum up the fundamental requirements of a bifunctional Icelandic-English dictionary as follows:

- a) to enable Icelanders to produce English
- b) to enable foreigners to understand Icelandic
- c) to help foreigners produce Icelandic (both as a translation exercise and when producing a “free” text).

Iðunn 1989 blatantly attempts to be bifunctional and ought to fulfill, to some extent, both sets of requirements. I will now comment on and, in the case of certain features, test this with reference to recent theorising about bilingual dictionaries.

2.1 Assessment of *Iðunn 1989* on the basis of the theoretical requirements – “active”

USER NEEDS L1 → L2 (= “ACTIVE”)

I. macrostructure

Vocabulary restricted to the active, everyday vocabulary of the native L1 speaker.

II. microstructure

A. Ščerba (from Mikkelsen 1992).

1. Equivalence - of all the possible candidates, choose the one that fits into most (the largest number) of the L1 contexts.

¹Mugdan also lists the extreme possibility that an English speaker might use an Icelandic-English dictionary as extra support or “double-check” when translating from English to Icelandic.

2. Reject all the translations (renderings) that are too idiomatically orientated to the L2.
3. Reject all approximate translations and synonyms.
4. If no precise equivalent is available, give the approximate ones together with the corresponding explanations.
5. Provide the necessary grammatical information for text production in the L2.

B. Kromann et al.

1. A fundamental need for semantic discriminators.
2. Necessary inclusion of non-transparent collocations and idioms.
3. Important to provide translational surrogates for culture-bound words.
4. (Potential) importance of deviating from the monolingual lexicographic principles of the (monolingual) dictionaries of the L1.

Diagram 2

Concerning the first point, I. “Vocabulary restricted to the active, everyday vocabulary of the native L1 speaker.”, it should be commented that the vocabulary of *Iðunn 1989* is indeed small, c. 22,500 entries.

Concerning II.A.1. “Equivalence – of all the possible candidates, choose the one that fits into most (the largest number) of the L1 contexts.”, the important thing to remember is that one should not attempt much variance: the range of potential synonyms should always be restricted.

II.A.2. “Reject all the translations (renderings) that are too idiomatically orientated to the L2.” This is an interesting point: Keneva Kunz in her long review of *Iðunn 1989* criticises our translations of *e-ð stendur til* and *hvað stendur til?* as ‘sth is brewing’ and ‘what is cooking?’ respectively (1988–1989: 173). This is exactly a case of the dictionary-makers selecting one, idiomatically coloured, representation of a phrase instead of finding something that is more open and which suits a wider range of situations or contexts (‘what is going on?’ would, for example, have been more appropriate for *hvað stendur til?*). It is a frequent error and a temptation that it is difficult not to fall for.

II.A.3., “Reject all approximate translations and synonyms”, is self-evident, but concerning II.A.4., “If no precise equivalent is available, give the approximate ones together with the corresponding explanations”, I would note that on this point too we were indirectly criticised by Keneva Kunz for sometimes failing to add dictionary definitions where translation equivalents were not adequate (1988–1989: 172), but a comment I would like to add in this respect is that certain modern

bilingual dictionaries have special methods of marking an explanation of something that has no true equivalent in the target language² – Icelandic *skýr* would be an obvious example – and this is a practice that it would be worth adopting in the future.

II.A.5. “Provide the necessary grammatical information for text production in the L2.” This is, according to the requirements of this list, surely one of the two most significant failures of *Iðunn 1989*. Should it perhaps have verb forms and variant spellings for the English equivalents for use by beginners in English? I will return to this issue below (section 4).

The Russian-born Ščerba was probably the first person to draw up a list of the type we see in diagram 2; he saw the L1→ L2 dictionary as being principally a learner’s dictionary and it has been argued that he was often misunderstood. Other useful lists of desiderata for this type of dictionary have been drawn up by subsequent scholars of lexicography; these I have listed as “Kromann et al.” based principally on Kromann 1990 and Kromann et al. 1991. Here we find:

II.B.1. “A fundamental need for semantic discriminators”; each numbered sense of a multi-sense word in *Iðunn 1989* is indeed supplied with a determinator or semantic discriminator in Icelandic in brackets, e.g. *fær* adj.:

fær adj (*f fær*) 1. (*duglegur*) able, talented, competent **vera** ~ í e-u be good at sth **vera** ~ um e-ð be capable of sth **það er ekki öllum** ~t not everybody can do it ~ í flestan sjó able to deal with almost anything
2. (*farandi*) passable **vegurinn er** ~ the road is passable **honum eru allir vegir** ~ir he can do anything he wants

Diagram 3

Then, in diagram 2, we have in section II.B.2. what Kromann calls “Necessary inclusion of non-transparent collocations and idioms”: apart from relatively free collocations and fixed phrases, this category includes prepositional usages; what is meant by “non-transparent” here is that an awareness of how a combination of words works in one of the languages will not necessarily enable successful production

²*Dansk-Engelsk Ordbog-4* uses square brackets for this purpose.

in the other: for example, the word *tækifæri*, in the English sense of ‘occasion’ or ‘opportunity’, is often used with the preposition *við*, as in *ég geri þetta við tækifæri*; but what with Icelandic eyes perhaps looks like a rather simple prepositional usage, becomes, when rendered into English, a verbal phrase, as in ‘when the opportunity arises’ or, more colloquially, ‘some time or other’ – ‘I’ll do it some time or other’. There is no rendering in English of this type in the *Iðunn 1989* entry for *tækifæri*, although there is a rendering of *við hentugleika* in the article for *hentugleiki*, but I must say that this element of an article’s construction was not something we consciously checked or kept an eye on during our editing of *Iðunn 1989*, and it is therefore high on the list of priorities for forthcoming revision. The production of dictionary materials of the type outlined in the article by Jón Hilmar Jónsson in the present volume will greatly assist in identifying where these “nodes” of meaning are to be found. These prepositional usages will usually best be demonstrated in English in the form of verbal phrases.

II.B.3. “Translational surrogates [replacements] for culture-bound words”; here Kromann is referring to a problem that is self-evident the moment you realise that it exists, and it is related to what was touched on before about “non-translatable” items: a Ministry of Education is not necessarily a Ministry of Education in every country, since its function can quite easily vary from nation to nation, thus when thinking about how to render *Menntamálaráðuneytið*, one does well to check the English version of its website, where it is helpfully pointed out by virtue of its official title in English that it is in fact ‘The Ministry of Education, Science and Culture’.

This issue becomes more complicated where there are institutions that have absolutely no equivalent in other countries; an example that springs to mind is *draugasetur*, which there is a clear temptation to translate into English as ‘Ghost Institute’ which would not be helpful, not to say misleading. These problems are most acute for translators (whom we will come to later, see section 3.1.3 below)

II.B.4.: the importance of being prepared to deviate from the monolingual lexicographic principles of the (monolingual) dictionaries of the L1 will not be discussed here; it is hopefully self-evident, and the issue is expanded on in Kromann 1990.

Now we move to what I have called “User needs / user possibilities in the L2→L1” situation.

2.2 Assessment of *Iðunn 1989* on the basis of the theoretical requirements – “passive”

USER NEEDS / USER POSSIBILITIES L2 → L1 (= “PASSIVE”)

I. macrostructure

Vocabulary: extensive vocabulary including regionalisms and other non-standard forms.

II. microstructure

A. Ščerba (from Mikkelsen 1992)

1. Can only be used for reading and translating from the L2 since it provides only potential L1 equivalents.
2. Principally explanatory but may contain some translation equivalents.
3. Must give aids to comprehension of the L2, e.g.
 - pronunciation
 - grammar
 - morphology
 - restriction of usage (*slang*, etc.).
4. Principles of monolingual lexicography for the L2 can be adopted.

B. Kromann et al.

The native speaker's own competence in the L1 makes detailed analysis of it unnecessary. Characteristics of the L2 → L1 dictionary are:

1. Undifferentiated lining up of equivalents.
2. Omission of transparent idiosyncratic phrases.
3. Inclusion of non-transparent morpho-syntactic information.

Diagram 4

I. “Extensive vocabulary including regionalisms and other non-standard forms” – the concept here is that the foreigner should be helped to **understand** as wide a range as possible of the language he or she is tackling.

II.A.1. “Can only be used for reading and translating from the L2 since it provides only potential L1 equivalents”. This is debatable, and perhaps mainly reflects Ščerba's distaste for L2-L1 dictionaries, since it seems to have been his view that monolingual dictionaries should mainly be used for this function; it is also one of the points where Mugdan has expanded the repertoire, as we saw earlier (section 2 above).

II.A.2. “Principally explanatory but may contain some translation equivalents”. This is clearly the corollary of point II.B.4. in diagram

3, and the interplay between the two provides a good opening for a combination of “passive” and “active” functions.

II.A.3. The requirements presented here seem to be reasonable, but for Icelandic it could be argued that when thinking about pronunciation, Icelandic is so regular as not to need phonetic transcription in a dictionary (it could be interesting to hear the teachers’ of Icelandic as a foreign language reactions to this), and it is clear that *Iðunn 1989* has also failed in terms of providing information on usage, such as slang, etc. The division into “slangur”, “óformlegt”, and “gróft” together with the notations “??” and “!?”³ in the two-volume Icelandic dictionary from 2002 (whereas the previous edition had only two categories, “vont mál. . .” and “slangur eða óstaðfest nýyrði”⁴) seems appealing in theory, but I have not yet encountered any discussion as to whether or not it is functional.

II.A.4. “Principles of monolingual lexicography for the L2 can be adopted”. This too is simply the opposite of what we saw before in the list of requirements for the so-called “active” dictionaries (II.B.4. in diagram 2 above).

II.B.1. “Undifferentiated lining up of equivalents”; this describes the situation in which a series of equivalents is presented without the individual components being divided up into numbered sections with semantic discriminators.

II.B.2. “Omission of transparent idiosyncratic phrases” covers the situation in which the meaning of the phrases can be worked out on the basis of their component parts.

II.B.3. “Inclusion of non-transparent morpho-syntactic information” simply means the inclusion of sufficient information alongside the lemmata (headwords) to make them fully identifiable. *Iðunn 1989* clearly meets the positive requirement (B.3).

2.3 Theory: wider perspectives

Leaving apart the fact that the vocabulary requirements are potentially vastly different – one (the “L1/active”) rather small, the other

³*Íslensk orðabók-3*: xiii: “framandorð sem vafi leikur á hvort talist getur íslenskt, sletta” and “orð eða málatríði sem ekki nýtur fullrar viðurkenningar, telst ekki gott mál í venjulegu samhengi”.

⁴*Íslensk orðabók-2*: xiv.

(the “L2/passive”) potentially limitless – one can sum up the dichotomy or potential conflict of interests between the “active” and “passive” dictionaries as follows: of enormous importance for the effectiveness of an “active” or L1→ L2 dictionary is the use of semantic discriminators to assist the learner in finding the correct equivalent in the target language; the so-called “passive” dictionary, on the other hand, can be characterised by “the undifferentiated line-up of equivalents”; and an example of this would be *ágengni* f. in *Íslensk-dönsk orðabók* 1976, which is glossed “overgreb, indtrængen, fremgang” without any differentiation.

Kromann has theorised about how this potential conflict in practice should be resolved in one and the same dictionary:

In the microstructure the *bifunctional* dictionary should always meet the needs for encoding [‘active’] activities. It should be designed as an active dictionary and should contain: ‘meaning discriminators’, grammatical constructions, non-predictable collocations, fixed expressions, culture-bound lexical units with encyclopedic information written in the goal language. (1990: 24)

He was, in other words, prepared to allow the “active” function to dominate in a bifunctional dictionary.

In an (unpublished) paper I gave at the Oslo Lexicographical conference in 1991, after going through the same observations as we have just tackled, I went on to investigate whether Kromann’s conclusion could be borne out by looking particularly at two bilingual dictionaries that have foreign languages as their source language and Icelandic as their target language (*Norsk-Íslensk Ordbok / Norsk-Íslensk orðabók* 1987, and *Svensk-ísländsk ordbok / Sænsk-íslensk orðabók* 1982.). My conclusion was supportive of Kromann: that where the passive element was allowed to play a dominant role, the microstructure became burdensome and interfered with the active/encoding function – to put it in another way: the more complex the vocabulary you introduce, the more it will need to be commented – making comprehension of a dictionary entry less and less certain.

3 Plans for forthcoming revision of *Iðunn 1989*

I will now turn this issue around, and instead of concentrating on what was wrong with especially the bifunctionality of *Iðunn 1989* I will look at what plans there might be for improving it.

Let us assume for the moment that there is only room on the market for one professional Icelandic-English bifunctional dictionary.

When Sverrir Hólmarsson and I were planning a revision of *Iðunn 1989*, a few years ago, shortly before he died, our intuitive sense was that a doubling, i.e. an increase to approx. 50,000 entries, was possible without exploding the concept of the dictionary, which should continue to be bifunctional, but this of course has still to be tested. Looking at it in these terms, what sort of vocabulary would we have been aiming to include in a forthcoming expansion of *Iðunn 1989*?

3.1 Planning – general terms

There is a need to cover the developments that have occurred in Icelandic over the last approximately fifteen years; there are both genuine *nýyrði* ('neologisms'), which are limited in number, and a relatively large number of morphologically adapted words of foreign origin that occur at least in specialised texts, in newspapers and magazines and in daily speech. There are also considerable shifts in the phraseology of everyday speech to be accommodated. There is, above all, a general need to expand the size of the vocabulary. Three areas will be concentrated on here.

3.1.1 Compounds for the production of English by Icelanders

On this point the policy in *Iðunn 1989* was, as expressed in Keneva Kunz (1988-1989: 173), a tendency to exclude a compound where both parts of it were easily understood in combination, but to include it where a new sense was formed that did not correspond to the sum of the two parts (her example was *fortölur* which is translated 'persuasion'); in addition to this, sometimes in *Iðunn 1989* there were special entries for the first element in compound words, thus, for example, "*sam- in compounds*" is given the explanation 'fellow, collective', yet these equivalents would only be aids to comprehension, they

could never be aids to production; this information would not for example tell an Icelander how to produce an equivalent for *samhugur*, which is not in the dictionary. In other contexts in *Iðunn 1989*, typically where the first element was a full lexical item, and not a prefix, no special attention was drawn to the fact that the element was also productive in producing compounds, thus (an acute example) the noun *bragð* is given in its two basic senses of ‘*prettur*’ (‘trick’) and ‘*smekkur*’ (‘taste’), as well as a third ‘*útlit*’ (‘look, appearance’); there are two compounds that are headwords, *bragðgóður* and *bragðlaukur*, but there is no help whatsoever with what are probably quite frequent words such as *bragðmikill* and *bragðsterkur*; they are simply not included (and there is no separate entry for *bragð-* as the first element in a compound); there is, in other words, an acute need for more compounds here, and this is before we have even begun to consider “L2/passive” needs.

3.1.2 Compounds and “transparent words” for the English speaker producing his/her own text

Compound words that are completely transparent in meaning should nonetheless ideally be incorporated in a medium-sized bifunctional dictionary because of the needs of the English-language user who wishes to produce Icelandic:⁵ there are words he has heard someone use, but he doesn’t remember the pronunciation correctly, so how are they to be spelled? An example would be *ástarhaturs-samband* (‘love-hate relationship’). Here the uncertain foreigner wants to know whether the word really exists – that he or she is not in other words, as a foreigner, in danger of being the first to create the word. It is slightly different with the next two examples, *amfetamín*, *heróín*, where the difficulty could be more with exact spelling and declension – is there, for example, an accent over the *o* or over the *i*?

Given that we are including in this discussion of the “passive” function the free production of an Icelandic text by a foreigner, there is also a need to include more in the way of alternative forms of what is essentially one and the same word – it may be possible to formu-

⁵Traditionally it would be argued that for this type of information the foreign user must be expected to consult a monolingual dictionary, but the requirement is deliberately upheld here to gain a full overall picture of what could be wanted or expected.

late a rule that allows for secondary or alternative forms for limited variations in spelling (i.e. the presence or absence of accents in a word like *múslimi* ('Muslim') as opposed to a more radical form of variation such as *píramíði* as opposed to *pýramídi*, etc. ('pyramid')); such secondary forms are, however, usually ignored in bilingual dictionaries, either from a desire to be normative, or out of a desire not to confuse the L2 user.

3.1.3 Specialised vocabulary for translators

Specialised vocabulary is particularly needed by translators of "theme-specific" texts or for that matter by translators of fiction, where there may suddenly or consistently be archaic or specialised vocabulary to be dealt with. I must state, however, since there was no marking of usage areas or semantic fields such as 'maritime', 'technical', 'archaic', either in the printed form of *Iðunn 1989* or in its underlying data, there is no effective way of testing this dictionary's performance in semantic areas such as media and communications, trade, and culture – areas in which I might expect it to be weakest, because these are areas in which a great deal has occurred socially and linguistically during the last fifteen years.

The future of lexicography for professional translators, as indeed for other advanced users, surely lies to a large extent with web dictionaries – preferably connected to text corpora which have user-friendly corpus-processing tools (cf. below, section 4).

3.2 Plans for revision of *Iðunn 1989*: conclusion

For all of the points I have just mentioned, new active simplex words and the whole range of compounds with potential variants, the final decision on what to include will ideally be largely dependent on a reliable and analysable frequency list for Modern Icelandic which still does not exist, preferably one in which the texts on which it is based are themselves electronically available or at least identifiable. This frequency list should ideally be made up of a distinguishable variety of written texts, distinguishable not only in terms of the text type, but also chronologically (say, over a period from 1900 to the present day), supported by a major variety of spoken texts (radio tapes are obviously important in this respect but cannot replace projects such as ISTAL (see Ásta Svavarsdóttir 2003)).

4 Icelandic bilingual dictionaries in the future: general perspectives

In the process of putting together this paper, I realised something that is perhaps already received opinion for many: the idea that there really is only space for one professional bilingual dictionary for each pair of languages, I mean space for only one English-Icelandic dictionary and one Icelandic-English is, on reflection, although it was used above as a premiss for part of my discussion (section 3), essentially incorrect. To start with, we will soon be seeing special dictionaries for immigrants, in the form of the LEXIN project. Secondly, there is an *Ensk-íslensk skólaorðabók* (alongside Sören Sörenson's major *Íslensk-ensk orðabók*), and a *Dönsk-íslensk skólaorðabók* (alongside Halldóra Jónsdóttir's very recent replacement for the 1992 edition, *Dönsk-íslensk orðabók-2*), and they both seem to be very operational. If we then look at the dictionaries which have Icelandic as their source language it ought to be possible to design the shorter versions of them (that is those containing between 20,000 and 30,000 lemmata) both as school dictionaries for the young Icelanders learning the foreign language and for the beginning foreign student learning Icelandic.⁶ By thinking of these combined school/foreign-learner dictionaries as being as far as possible balanced in their "active" and "passive" functions but with a leaning towards the "active" for the sake of simplicity, we could allow the larger dictionaries (those with 50,000 lemmata or more), on the other hand, to be more influenced by the "passive" requirements, thus allowing them to be more complicated – knowing that their target group is partly the older and partly the more experienced and sophisticated user. It might to a large extent perhaps be viewed as an issue that was closely related to the size of the dictionary. An example of what I mean here by "allowing them to be more complicated" is that a phrase in Icelandic could be provided with two or more alternatives in English with some explanation or specification of the appropriate, varied usage for each of them.

⁶In a dictionary of this type it would be relevant to reconsider whether declension details for English should be included, cf. section II.A.5. in diagram 2 above and my subsequent comment in the text.

4.1 Future Icelandic bilingual dictionaries and the electronic lexicon

But what is the role of electronic dictionaries in all this? Setting out to cater for the “L2/passive” requirements of a bifunctional dictionary it will always be very difficult to know how to restrict the vocabulary and how to balance its component parts (is there sufficient coverage of political vocabulary, and is the world of film properly represented, etc.?). A way to combine the printed book with a larger supportive database would be to put extra, supportive and potentially the more complex vocabulary on the Internet. By buying the printed version of a dictionary, you would perhaps buy automatically the first year’s subscription to the full database of the work, whereas for the second year, you pay. It sounds to me like something that might appeal to a publisher.

4.1.1 Dictionaries that are exclusively electronic?

In extension of this option, taking up what I was saying before about translators, I wonder if it might not be possible soon to provide access to highly specialised dictionaries exclusively on the web as well as to searchable text corpora to help translators in their daily work. This would certainly remove some of the burden from bifunctional dictionary-making. As pocket computers and wireless systems become more developed and widely available, it is, in addition, easy to imagine a situation in which dictionaries could be purely electronic but nonetheless extremely multifunctional. On entering a bilingual lexicon site the user could be invited to continue either as a “school-level/active” user or a “foreign-language student/passive” or “translator/L1” or “translator/L2”, and so on, and the interfaces would adapt accordingly; alternatively the user could opt to be presented with the entire database for each headword. Until such a stage in computer development is reached, however, I recommend, for bifunctional dictionaries larger than c. 30,000 entries, in the first instance, a printed dictionary, the range of which can be expanded by additional access to an auxiliary database. This would be a viable tactic in terms of serving both “active” and “passive” requirements.

5 Conclusion

There is a lot to be thought about when planning dictionary projects – and one of the problems is of course who will finance a long term strategy with a perspective? As long as the University of Iceland is prepared to invest resources in linguistics technology (Icelandic: ‘tungu-tækni’) there is a good chance that standards of excellence will be reached that will greatly enhance the possibility of obtaining grants for development from international agencies and research bodies. Private companies in Iceland cannot hope to produce the necessary investment, so it is up to the Icelandic state to continue to encourage, by virtue of suitable educational offers, the youthful talent that is at present available with a view to what this can bring home to Iceland in terms of foreign investment in the knowledge industry. Applications developed in Iceland can be further adapted and used all over the world. You reap what you sow.

Bibliography

Dictionaries:

- Dansk-Engelsk Ordbog-4* = *Dansk-Engelsk Ordbog*. 1998. (4 ed.). Hjørnager Pedersen, Viggo, ed. Copenhagen: Gyldendal.
- Dönsk-íslensk orðabók-2* = *Dönsk-íslensk orðabók*. 2004. (2 ed.). Halldóra Jónsdóttir, ed. Reykjavík: Edda.
- Dönsk-íslensk skólaorðabók*. 1996. Halldóra Jónsdóttir, ed. Reykjavík: Mál og Menning.
- Ensk-íslensk skólaorðabók*. 1986. Jón Skaptason, ed. Reykjavík: Örn og Örlygur.
- Iðunn 1989* = *Íslensk-ensk orðabók / A Concise Icelandic-English Dictionary*. 1989. Sverrir Hólmarrson, Christopher Sanders & John Tucker, eds. Reykjavík: Iðunn.
- Íslenzk-dönsk orðabók*. 1976. Widding, Ole, Haraldur Magnússon & Preben Meulengracht Sørensen, eds. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Íslensk orðabók-2* = *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1983. (2 ed.). Árni Böðvarsson, ed. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Íslensk orðabók-3* = *Íslensk orðabók*. 2002. (3 ed.). Mördur Árnason, ed. Reykjavík: Edda.
- Norsk-Íslandsk Ordbok / Norsk-íslensk orðabók*. 1987. Hróbjartur Einarsson, ed. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø: Universitetsforlaget.
- Svensk-ísländsk ordbok / Sænsk-íslensk orðabók*. 1982. Holm, Gösta & Aðalsteinn Davíðsson, eds. Lund: Walter Ekstrand Bokforlög / Reykjavík: Almenna Bókafélagið.
- Sören Sörenson. *Ensk-íslensk orðabók með alfræðilegu ívafi*. 1984. Jóhann S. Hannesson, ed. Reykjavík: Örn og Örlygur.

Reviews of *Iðunn 1989*:

- Halldóra Jónsdóttir. 1990. Orðabókmenntir. *Skírnir* 164: 210–214.
- Kunz, Keneva. 1988–1989. In: *Íslenskt mál og almenn málfræði* 10–11: 166–175.

Secondary Literature:

- Ásta Svavarsdóttir. 2003. Ordbogen og den daglige tale. In: Svabo Hansen, Zakaris & Anfinnur Johansen, eds. *Rapport fra Konference om leksikografi i Norden Tórshavn 21–25. august 2001*. Nordiske studier i leksikografi 6. Skrifter udgivet af Nordisk forening for leksikografi Skrift nr. 7, pp. 43–48. Tórshavn: Nordisk forening for leksikografi.
- Kromann, H.-P. 1990. Selection and presentation of translational equivalents in monofunctional and bifunctional dictionaries. *Cahiers de Lexicologie* 56-57: 17–26.
- Kromann, Hans-Peder, Theis Riiber & Poul Rosbach. 1991. Principles of Bilingual Lexicography. In: Hausmann, Franz Josef, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand & Ladislav Zgusta, eds. *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Vol. 3, pp. 2711–2728. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Mikkelsen, Hans Kristian. 1992. What did Ščerba actually mean by “active” and “passive” dictionaries?. In: Hyldgaard-Jensen, Karl & Arne Zettersten, eds. *Symposium on Lexicography V: Proceedings of the Fifth International Symposium on Lexicography May 3–5, 1990 at the University of Copenhagen*. Lexicographica Series Maior 43, pp. 25–40. Tübingen: Max Niermeyer Verlag.
- Mugdan, Joachim. 1992. On the Typology of Bilingual Dictionaries. In: Hyldgaard-Jensen, Karl & Arne Zettersten, eds. *Symposium on Lexicography V: Proceedings of the Fifth International Symposium on Lexicography May 3–5, 1990 at the University of Copenhagen*. Lexicographica Series Maior 43, pp. 17–24. Tübingen: Max Niermeyer Verlag.
- Rogers, Margaret & Khurshid Ahmad. 1998. The Translators and the Dictionary: Beyond Words?. In: Atkins, B.T. Sue, ed. *Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators*. Lexicographica Series Maior 88, pp. 193–204. Tübingen: Max Niermeyer Verlag.
- Rundell, Michael. 1999. Dictionary Use in Production. *International Journal of Lexicography* 12: 35–54.
- Sholfield, Phil. 1999. Dictionary Use in Reception. *International Journal of Lexicography* 12: 13–34.
- Varantola, Krista. 1998. Translators and their Use of Dictionaries. In: Atkins, B.T. Sue, ed. *Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators*. Lexicographica Series Maior 88, pp. 179–192. Tübingen: Max Niermeyer Verlag.

Útdráttur

Eftir að hafa gert nokkrum fræðilegum atriðum skil, fjallar greinin um reynsluna af ritun og viðtökum einnar tvítyngdrar orðabókar (*Íðunn* 1989) og gerir athugasemdir varðandi betrubætur hennar fyrir væntanlega endurútgáfu. Einnig er tækifærið notað til þess að bollaleggja og koma með ábendingar varðandi framtíðarþróun í tvítyngdri íslenskri orðabókasmíð. Höfuðáhersla er lögð á frágang prentaðra orðabóka, en greinarhöfundur sér að lokum fyrir sér að samþætting prentaðra orðabóka og tölvuorðabóka sé vænlegust til framfara.

Keywords:

Bifunctional Icelandic dictionaries, strategies for dictionary making, dictionaries and the web lexicon.

Christopher Sanders

Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse prose

Njalsgade 136

DK-2300 København S

onp@hum.ku.dk

Erla Erlendsdóttir

Um tökuorð úr málum frumbyggja Rómönsku-Ameríku í íslensku og nokkrum Evrópumálum

1 Inngangur

„[...] og síldargúanóið; ekkert er á við gúanó; eina orðið í spænsku sem við Íslendingar kunnum [...]“, skrifar Halldór Laxness í *Guðsgjafapulu* (1972:158). Orðið *gúanó* er ekki spænskt að uppruna eins og ætla má af orðum Nóbelskáldsins. Því hefur hins vegar verið miðlað í gegnum spænsku til ýmissa tungumála í Evrópu ásamt öðrum orðum sem rekja má til tungumála frumbyggja Rómönsku-Ameríku. Tökuorð úr tungumálum indíána Nýja heimsins í íslensku hafa lítið sem ekkert verið rannsökuð og segja má að slíkt hið sama sé uppi á teningnum hvað varðar önnur Norðurlandamál. Í þessari grein er ætlunin að fjalla um fjögur orð sem eiga rætur að rekja til tungumála frumbyggja Rómönsku-Ameríku og hafa borist inn í íslensku og nokkur önnur Evrópumál. Orðin eru *kanó*, *orkan*, *tómatur* og *gúanó*. Sagt verður frá uppruna orðanna og heimildum um þau í gömlum spænskum ritum, leið þeirra frá frummálinu til Íslands með viðkomu í ýmsum Evrópumálum. Einnig verður hugað að þeim formlegu breytingum sem í tímans rás hafa orðið á orðunum, sem og merkingarbreytingum. En fyrst skal í stuttu máli gerð almenn grein fyrir orðum af umræddum uppruna.

2 Tökuorð úr málum frumbyggja hinnar spænsku Ameríku

Þegar fyrstu landvinningamennirnir komu til Nýja heimsins blasti við þeim framandi náttúra, dýralíf og menningarheimur. Þeir stóðu ekki einungis frammi fyrir óþekktum hlutum, plöntum, dýrum, fólki og fyrirbærum, heldur gerðu þeir sér brátt grein fyrir því að tungumál heimamanna, indíána, var þeim með öllu óskiljanlegt. Það var því til lítills að hafa í för með sér túlka ýmissa Evrópumála, latínu, grísku, arabísku og hebresku. Með látbragði og bendingum tókst aðkomumönnum þó að gera sig nokkurn veginn skiljanlega í samskiptum við frumbyggja. Þeir brugðu síðan á það ráð að fá indíána til samneytis við sig og kenna þeim spænsku svo þeir mættu nýttast sem túlkar þegar fram liðu stundir.

Þar sem spænskan átti ekki til orð yfir allt hið nýja sem fyrir augu aðkomumannanna bar gripu þeir til þess ráðs að nota annaðhvort spænskt orð yfir hið óþekhta ásamt útskýringum eða orð úr máli frumbyggja auk skilgreiningar, þýðingar eða útskýringa, og innlimuðu þannig mörg ný orð í móðurmál sitt. Gott dæmi um þetta er orðið „amerískt ljón“ sem var notað fyrir það sem seinna kallaðist *puma*, orð komið úr quechua, máli Perú-indíána, og er alþjóðaheiti í dag. Þessi nýju orð sem aðkomumenn höfðu tekið upp og tileinkað sér bárust með þeim til Gamla heimsins, í fyrstu til Spánar og síðan með tíð og tíma yfir í önnur Evrópumál, oft með fyrirbærinu sem þau vísuðu til; það voru engin orð til yfir þetta „nýja“ í orðaforða viðtökumálanna.

2.1 Elstu rituðu heimildir orðanna

Yfirleitt voru hin nýju orð, tökuorðin, fyrst notuð af spænskum annálaritum sem höfðu fengið það hlutverk að skrá allt það sem fyrir augu og eyru bar í Nýja heiminum, einkum á 16. og 17. öld og jafnvel allt fram á þá 18. Þessar kronikur sagnaritaranna¹ ásamt bréfum sem

¹Helstu annálar frá árunum 1492 til 1543 eru: *Leiðarabók Kólabusar*; *Frásagnir Pedro Mártir de Anglería* ritaðar á árunum 1494 til 1526 og gefnar út árið 1530; *Bréf Hernán Cortés* skrifuð á árunum 1519 til 1526; *Saga Nýja heimsins* eftir José Fernández de Oviedo sem var gefin út árið 1526; *Saga indíána Nýja Spánar* eftir Fray Toribio de Motolinía, trúlega rituð fyrir 1541. Frá árunum 1543 til 1592 ber helst að nefna eftirfarandi rit: *Stutt frásögn um eyðileggingu Vestur-Indía* eftir Bartolomé de las Casas frá 1552; *Indíasaga* eftir Francisco López de Gómara kom út árið 1552; árið 1590 var

landvinningamenn sendu spænsku krúnunni eru í allflestum tilvikum fyrstu rituðu heimildirnar þar sem þessi orð koma fyrir og jafnframt elsta ritaða form þeirra því að indíánar áttu sér ekkert ritmál. Fyrir vikið er bæði ritháttur og hljóðfræðileg gerð indíánaorðanna spænsk – hljóðasambönd orðsins voru spænsk en ekki til að mynda nahuatl, taíno, aymara eða quechua – og orðin í rauninni í spænskum búningi þegar þau bárust inn í önnur mál og þannig voru þau uns þau féllu smám saman að beygingar- og hljóðfræðireglum málanna sem þau voru tekin inn í.

2.2 Uppruni orðanna

Flest indíánaorð sem voru tekin upp í spænsku á sínum tíma eru ættuð úr tungumálum hinna fornu menningarríkja Asteka og Inka, nahuatl og quechua, en einnig hafa orð af öðrum uppruna ratað inn í málið, orð úr taíno, aravak, aymara, maya, tupí og guaraní. Önnur frumbyggjamál lögðu til stöku orð. Þetta hlutfall endurspeglast í öðrum tungumálum þar sem orð af fyrrgreindum uppruna hafa verið tekin upp í gegnum spænskuna. Í íslensku og í öðrum norrænum málum eru flest tökuorðin, sem eiga rætur að rekja til indíánamála Rómönsku-Ameríku, komin úr nahuatl, quechua og taíno, og lætur nærri að þau séu ríflega 40% (Erla Erlendsdóttir 2003:67–70).²

2.3 Leið orðanna frá frummálunum til viðtökumálanna

Bækur og orð berast með kaupskipum yfir úthöfin, en ferðalag hvers orðs er kaþítuli út af fyrir sig. Aðgengi að frumtextum eða þýðingum er forsenda þess að hægt sé að gera þeirri sögu einhver skil. Ekkert orðanna sem hér eru til umfjöllunar hafa borist inn í íslensku, eða aðrar tungur, í gegnum bein samskipti. Í flestum ef ekki öllum tilvikum hefur spænskan verið fyrsti milliliður og áður en orðin bárust norður á

Saga Vestur-Indía eftir José de Acosta gefin út; Bernal Díaz de Castillo ritar sögu sína eftir 1568 en hún var ekki birt fyrir en á 17. öld; Francisco Cervantes de Salazar skrifar *Kroniku Nýja Spánar* eftir 1560 en hún ekki gefin út fyrir en 1914; Fray Bernardino de Sahagún lauk verki sínu *Historia General de las cosas de la Nueva España* árið 1569; fyrri hluti *Perúkronikunnar* eftir Pedro Cieza de León var gefin út árið 1553 en seinni hlutinn birtist ekki fyrir en 1880 (Iñigo Madrigal 2002:103–110).

²Niðurstöður miðast við gagnagrunn sem hefur að geyma 73 orð og liggur til grundvallar rannsókn á tökuorðum af þessum uppruna í vesturevrópskum og norrænum málum.

bóginn höfðu mörg haft viðdvöl í frönsku, ensku og þýsku, og jafnvel hollensku. Það ber að hafa í huga að með viðkomu sinni í ýmsum Evrópumálum fengu tökuorðin oft franskt, þýskt, enskt eða hollenskt yfirbragð áður en þau tóku land á norrænum ströndum. Þannig ber orðið *orkan*³ viðdvöl sinni í Hollandi og Þýskalandi glögg vitni og verður vikið nánar að því síðar. Indíánaorðin bárust yfirleitt inn í tungumálin í ritmáli, en elstu ritdæmi margra indíánaorðanna í norrænum málum, líkt og í öðrum Evrópumálum, er að finna í tollskýrslum, fræðiritum og greinum ýmiss konar, orðasöfnum, ferðabókum, þýðingum, matreiðslubókum o.fl.

2.4 Aldur orðanna

Það gefur augaleið að ferðalag orðanna á áfangastað gat verið býsna langt. Eftir því sem næst verður komist barst meginþorri indíánaorðanna í spænskt mál á 15. og 16. öld. Allflest þeirra komu inn í frönsku, ensku og þýsku á 16., 17. og 18. öld. Þau eru flest tekin upp í dönsku og sænsku á 18. og 19. öldinni, en það líða enn ein til tvær aldir uns orðin berast til Íslands, en flest þeirra er að finna í heimildum frá 19. og 20. öld (Erla Erlendsdóttir 1999:41–47; 2003:75–83). Ætla má að lega landsins fjarri alfaraleið sem og lítil tengsl við meginland Evrópu séu meginástæður þess að orðin bárust síðar inn í íslensku en nágrannamálin.

2.5 Merkingarvið hinna nýju tökuorða

Áður var minnst á orð eða heiti yfir hið „nýja“ eða nýjungar sem bárust frá Nýja heiminum til þess gamla. Þessi nýju orð ógnuðu sjaldnast innlendum erfðaorðum heldur var oftast um hreina viðbót við orðaforða tungumálanna að ræða og það er jafnvel óhætt að segja að orðin hafi auðgað viðkomandi tungur þar sem ekki voru til orð fyrir flest það sem tökuorðin tjáðu. Hin nýju orð, sem brátt festu sig í sessi í viðtökumálinu, eru öll nafnorð og tilheyra ákveðnum sviðum orðaforðans. Langflest tökuorðanna eru heiti á jurtum, plöntum og trjám, ávöxtum þeirra og afurðum, dýranöfn, heiti á ýmsum náttúrufyrirbærum, orð fyrir veðurfar, siglingar, húsbúnað, áhöld og fatnað. Þess ber einnig að geta að tökuorðin eru allflest svokölluð *hrein tökuorð*

³*Huracán* á spænsku, *hurricane* á ensku.

(pure loanwords), samkvæmt flokkun Einars Haugen (1969:402), en einungis örfá eru tökupýðingar.

3 Nokkur indíánaorð í íslensku

Eins og fyrr er getið urðu mörg orð af „indóamerískum“⁴ uppruna hluti af orðaforða ýmissa menningarmála, svo sem ensku, frönsku, þýsku og norrænna mála, og sum orðanna bárust alla leið til Íslands á hjara veraldar – reyndar með viðkomu í allmörgum tungumálum. Í flestum tilvikum hefur danska haft það hlutverk að miðla þessum orðum til íslenskunnar; í sumum tilvikum hefur enska verið milliliðurinn, einkum hin seinni ár. Mörg orðanna eru nú orðin okkur svo töm að því fer fjarri að við tengjum þau við fjarlæga menningarheima Mið- og Suður-Ameríku. Oft kemur það okkur á óvart að um tökuorð sé að ræða, vegna þess að mörg þeirra hafa lagað sig svo vel að beygingar- og hljóðfræðireglum málsins að þau þykja góð og gild íslenska í dag. Hér er um að ræða orð eins og *tómatur*, *kópall*, *kondór*, *tóbak*, *alpakkadýr*, *púma*, *lamadýr*, *sígaretta*⁵, *maískorn*/baunir. Sum orðanna hafa öðlast þegnrétt sökum langrar vistar í málinu, orð eins og *kakó*, *kókó*, *súkkulaði*, *gúanó*, *orkan*, *kátsjúk*, *kókaín*; önnur hafa á sér framandi yfirbragð, s.s. *kanó*, *papaja*, *kínín*, *avócadó*, *ponsjó*, *gvava* svo einhver dæmi séu nefnd. Ekki er neinum blöðum um það að fletta að mörg þessara orða eru hluti af hinum daglega orðaforða Íslendinga. Lítum nánar á nokkur þessara orða.

3.1 *Kanó*

Elstu heimildir um orð sem rekja má til tungumála frumbyggja í spænsku Ameríku eru leiðarbækur⁶ úr fyrstu siglingu Kólumbusar til

⁴Hér er um hugtak að ræða sem vísar til orða sem eiga rætur að rekja til einhverra þeirra tungumála sem frumbyggjar Ameríku tala eða hafa talað.

⁵Þess ber að geta að margir fræðimenn eru þeirrar skoðunar að *tóbak* og *sígar(etta)* séu ekki úr maya-máli eins og svo margir hafa haldið fram allt til þessa.

⁶Frumrit leiðarbókanna úr Vesturferðunum fjórum eru glataðar. Dagbækur Kólumbusar úr fyrstu og þriðju ferðinni hafa varðveist í afritum sem m.a. dómíníkanamunkurinn og trúboðinn Bartolomé de Las Casas gerði og eru varðveitt í Þjóðarbókhöðunni í Madrid. Leiðarbækur annarrar fararinnar vestur um haf hafa glatast endanlega, en hins vegar hefur skýrslan sem Kólumbus skrifaði og sendi spænsku konungshjónunum um ferðina varðveist. Afrit af bréfi því sem Kólumbus sendi kon-

Indíalanda frá 1492 til 1493, en þar er að finna orð eins og til dæmis *canoa, hamaca, cacique, cazabi, caribe/caníbal*.⁷

Förlin vestur um haf hófst þann 6. september 1492⁸, og rúmlega mánuði síðar, föstudaginn 12. október, náðu Kólumbus og menn hans landi á vesturströnd Guanahaníeyju.⁹ Í dagbók sinni lýsir Kólumbus samskiptum aðkomumanna og heimamanna, sem voru Taínóar af stofni Aravak-indíána, umhverfinu sem og nýjum hlutum; þann 13. október skrifar hann:

[Indíánar] reru út til skipanna á eikjum¹⁰ sem eru gerðar af trjábolum og af einu tré aðeins, frábærlega tilhöggnu að hætti heimamanna. Nokkrir bátanna eru svo stórir að 40 til 45 menn rúmuðust í sumum þeirra, en aðrir eru minni, svo litlir reyndar að þeir báru aðeins einn mann. Bátum þessum róa þeir með einskonar bakaraspáða og ná miklu skriði, en hvolfi bátum synda þeir allir á aðra hlið hans og velta á réttan kjöl og ausa síðan með graskerskálum sem þeir hafa meðferðis (Kólumbus 1992:31).

Það líða hinsvegar nokkrir dagar þar til hann skrifar hjá sér og notar heiti þessa farartækis frumbyggja. Hann er þá kominn til Kúbu og indíánar sem hann hafði með í för frá Guanahaní útskýra fyrir honum með látbragði að „þarna væru tíu stórflyót og ekki gætu þeir siglt umhverfis eyna á 20 dögum á kanóum sínum“ (1992:47) og stuttu seinna segir að „þegar hann hélt til lands á skipsbátunum komu tvær eikjur eða kanóar frá landi“ (s.st.). Frá 7. desember notar aðmírallinn almennt orð innfæddra, *canoa*,¹¹ fyrir eikju í dagbók sinni (sjá López Morales 1998:12). Ekki leið á löngu þar til orðið *canoa* hafði öðlast

ungshjónunum með lýsingu á fjórðu og síðustu ferð sinni hefur einnig varðveist og er nú í eigu Háskólabókasafnsins í Salamanca (Colón 1996:9–42).

⁷‘Kanó’, ‘hengirúm’, ‘höfðingi’, ‘kassavajurt’, ‘mannæta’.

⁸Kólumbus hélt í fyrstu til Kanaríeyja, en leiðangurinn vestur um haf hófst þann 6. september.

⁹Þetta mun hafa verið ein af Bahamaeyjunum. Fræðimenn greinir hinsvegar á um hvaða eyju sé nákvæmlega um að ræða. Kólumbus nefndi eyjuna San Salvador.

¹⁰Kólumbus notar hér orðið *almadía* ‘fleki’. Orðið er upprunalega úr arabísku (Corominas og Pascual 1991:182).

¹¹Friederici (1960:127) telur að orðið sé tökuorð í aravakmáli Antillueyja og að það eigi rætur að rekja til karfbamáls. Rökin eru að orðið fyrirfannst ekki í aravakmállýskum meginlands Rómönsku-Ameríku.

Þann sess í málinu að Antonio de Nebrija orðabókahöfundur hefur þótt ástæða til að hafa það með í orðabók sinni *Vocabulario de romance en latín* sem kom út á Spáni árið 1495(?).

Orðið barst fljótlega inn í tungumál annarra Evrópulanda í þýðingum og ferðasögum ýmiss konar: elsta dæmi orðsins í frönsku, með ritmyndinni *canoe* og merkingunni 'eintrjáníngur', er frá árinu 1519 en elstu dæmi um núverandi rithátt þess, *canot*, eru frá seinni hluta 16. aldar (TLF 1992).¹² Í þýsku skýtur *canoa*, 'Einbaum', upp kollinum um 1520 og er sá ritháttur tökuorðsins við lýði hartnær alla 16. og 17. öld. Næstu aldir finnast dæmi þess að orðið sé skrifað upp á enskan og jafnvel franskan máta (Palmer 1939:65). Núverandi ritmynd orðsins, *Kanu*, er frá 18. öld, en í orðsifjabók Kluge (1999:424) er því haldið fram að það hafi borist inn í málið með viðdvöl í ensku og í merkingunni 'Paddleboot'. *Canoe*, 'a kind of simple, keelless boat', var tekið upp í enska tungu í gegnum þýðingu R. Edens, *Decades of the Newe Worlde or West Indies*, og mun elsta ritdæmið því vera frá árinu 1555. Spænska ritmyndin *canoa* var við lýði í málinu allt fram á 18. öld, en hins vegar skaut ritháttarabrigðinu *canow* upp kollinum fyrir aldamótin 1600 og lifði allt fram á 18. öld. Samhliða þessum ritháttarabrigðum litu dagsins ljós á 17. öld ritháttarmyndirnar *caano*, *cano*, *canno*, *canoo*, *cannoe* og *canoe* og er sú síðastnefnda núverandi ritmynd orðsins sem einnig er notað í merkingunni 'léttbyggður sportbátur' (OED).

Í sænsku var orðið upphaflega skrifað *cano*, 'mindre farkost bestående av en urholkad trädstamm eller tillvärdad av bark', sem kemur fyrir í heimild frá 1674. Var það hinn almenni ritháttur tökuorðsins allt til ársins 1856 ásamt orðmyndinni *canot*, sem ber þess greinileg merki að hafa komið í gegnum frönsku. Elsta dæmi þessa seinni ritháttar, sem er jafnframt núverandi ritmynd orðsins, er frá 1792. Merkingin 'ett slags för sportändamål använd, i regel för endast en person avsedd, liten, lätt, i båda ändarna spetsig, däckad farkost, [...] som fremdrives med paddelåra [...] mun fengin úr Kanadaensku (sbr. SAOB).

Samkvæmt seðlasafni dönsku orðabókarinnar er fyrsta heimild um orðið í danskri tungu frá 1697, en E. Tilleman skrifar í *Beretning om Det Landskab Guinea* að „Indvaernerne [...] have knoer eller smaa Fiskekaner.”¹³ Ritháttur tökuorðsins er einkar athyglisverður í

¹²Önnur skilgreining orðsins í dag er 'lítill ára-, segl- eða mótorbátur' (TLF 1992).

¹³Tilleman, E., *Beretning om Det Landskab Guinea*, bls. 24. Upplýsingar fengnar í

ljósi þess að orðið birtist hér með sérhljóðabrottfalli og danskri fleirtöluendingu: *knoer* og *kaner*, en nokkrum árum síðar, árið 1707, er ritmynd þess með útlensku yfirbragði: „Indvaanerne bruge Baade af et heelt stykke Træ udhuggne, som kaldis canoas“ (sjá ODS), en það er spænska orðið með spænsku fleirtöluendingunni -s. Elsta dæmi um núverandi rithátt orðsins, *kano*, hefur verið tekið upp í gegnum þýðingu, væntanlega þýskrar ferðabókar frá árunum 1748–1762 (sjá ODS).

Orðið hefur einnig skotið rótum í norskrri tungu, en samkvæmt *Bokmålsordboka* mun það hafa komið inn í málið í gegnum ensku, og að sjálfsögðu spænsku. Ritháttur orðsins í norsku er *kano* og núverandi merking þess er ‘smal, ápen bát som er spiss i begge ender’¹⁴

Það verður seint hægt að segja að aðkomuorðið sé hluti af hinum daglega orðaforða íslensks málsamfélags þar sem það hefur ekki náð að festa rætur í málinu að heitið geti þó svo að það sé eitt þeirra orða af umræddum uppruna sem kemur hvað fyrst fyrir í íslenskum heimildum. Orðið er að finna í basknesk-íslenska orðasafninu, *Glossarium alterum* (Deen 1937), frá 17. öld, en í orðasafni þessu eru allmörg orð af spænskum uppruna ásamt örfáum orðum sem hafa borist alla leið frá Ameríku. Skilgreining orðsins í þessu orðasafni er einkar athyglisverð, en þar stendur ‘íslenskt skip’ við flettuna *canua* (Deen 1937:91). Þess ber að geta að skilgreining sem þessi var á sínum tíma ekkert einsdæmi. Fræðimaðurinn Emma Martinell Gifre bendir á að það hafi verið nokkuð algengt meðal spænskra sæfara að kalla óþekktar bátstegundir sem þeir sáu á ferðalögum sínum þessu nafni (Martinell Gifre 1999:17–24). Hvað sem því líður þá virðist allt benda til þess að spænskan eða baskneskan hafi á sínum tíma miðlað íslenskunni þessu orði án frekari milliliða, en það má gera því skóna að orðasöfnin hafi verið samin til að liðka fyrir samskiptum heimamanna og baskneskra sjómanna og hljóta samskiptin að hafa verið allmikil fyrst það þótti taka því að setja saman orðasafn af þessu tagi. Það er svo sem ekkert ólíklegt að við gerð orðasafnsins hafi Íslendingur og Baski/Spánverji setið saman og skipst á upplýsingum á þriðja málinu og jafnvel notast við bendingar og látbragð, og má allt eins ímynda sér að Íslendingurinn hafi bent á íslenska bátskænu og spurt hvað hún kallaðist

seðlasafni ODS-S árið 1999.

¹⁴Í *Nynorskordboka* er tökuorðið í fyrsta lagi skilgreint sem ‘enkel bát av uthola trestamma’ og í öðru lagi sem ‘smal open, flatbotna bát til å padle fram’. Ekki hefur reynst unnt að afla nánari upplýsinga um tökuorðið í norskunni.

á basknesku, eða spænsku, og Baskinn svarað sem svo að um *canua* væri að ræða (Helgi Guðmundsson 1979:75–87). Fletturarnar á undan og á eftir þeirri sem hér er til umfjöllunar benda til þess að þetta hafi getað verið eins og hér hefur verið lýst: orðin *onzita* og *salupa*¹⁵ eru skilgreind sem ‘útlenskt skip’ og ‘útlenskur bátur’. Væntanlega er um að ræða báta sem fylgdu basknesku skipunum (Deen 1937:91).

Eins og áður sagði hefur orðið, sem hér er til umfjöllunar, ekki verið almennt notað í íslensku málsamfélagi, þó að stöku sinnum hafi það heyrst, og heyrst, í tengslum við róðrarkeppni á kanóum. Ekki alls fyrir löngu birtist eftirfarandi auglýsing í *Fréttablaðinu* (9/7 2004) „Komið og prufið ál-kanóana hjá okkur upp við Hafravatn um helgina. [...] Sýningartilboð á kanóum“. Orðið *kanó* kemur hvorki fyrir í *Íslenskri orðabók* (ÍO 2002) né í orðsifjabók Ásgeirs Blöndals Magnússonar (1989) né heldur í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans (sbr. ROH). Hins vegar er það í fyrsta lagi skilgreint sem ‘léttbyggður, tvístafna fljóta- og vatnabátur, sem róið er með stuttri, breiðblaða ár (róðrarspaða)’ og í annan stað sem ‘sportbátur, oftast 3–7 m á lengd, gerður úr plasti eða áli’ í *Íslensku alfræðiorðabókinni* (1990:242). Þessi ritháttur orðsins gefur glögglega til kynna að það hafi borist til Íslands fyrir milligöngu annarra norrænna mála, dönsku eða norsku, eða ensku.

3.2 Orkan

Í könnunarferðum sínum um Nýja heiminn fóru Evrópumenn ekki varhluta af stormum sem geisðu víða á Karíbahafinu, en slíkt fárviðri kölluðu innfæddir *hurakán*, ‘fellibylur, fárviðri’. Í leiðarboð fjórðu ferðar sinnar til Indíalanda getur Kólumbus þess að hann og skipsmenn hans hafi hreppt aftakaveður þegar þeir nálgudust eyjuna Española (Hispaniola) og að litlu hafi mátt muna að þeir sykkju þar með manni og mús (Colón 1996:280–281). Hann notar hins vegar spænskt orð yfir fárviðrið. Það er ekki fyrr en í *Indíasögu* Pedro Mártir de Anglería, sem rituð er á latínu á árunum 1510 til 1515, sem indíánaorðið skýtur upp kollinum. Þar stendur skrifað: „Has aeris procellas, vti Graeci typhones, *furacanes* isti appellat“ (Friederici 1960:304; Mártir de Anglería 1989:46). Síðar í frásögninni nefnir Pedro Mártir de Anglería *furacanum* öðru sinni. Í *Indíufrásögn* sinni frá 1526 skrifar Fernández de

¹⁵*Salupa* er *chalupa* á spænsku og *slúpa*, *slúpur*, ‘skipsbátur’, eða *slúffa*, ‘(stór) skipsbátur’ á íslensku (sbr. ÍO 2002 og Ásgeir Blöndal Magnússon 1989).

Oviedo (1996:130) að þegar skrattinn ætlaði sér að hræða líftórana úr indíánum þá hótaði hann þeim yfirleitt með *huracán*, en það orð þýðir Oviedo í frásögninni sem ‘fellibylur’ og útskýrir jafnframt að það sé svo ógurlegt fárviðri að fjöldi trjáa af öllum stærðum rifni upp með rötum, og hús hrynji sem spilaborgir þegar það geisar.

Orðið mun „komið úr máli þjóðflokka í Vestur-Indíum“ að því er Ásgeir Blöndal Magnússon telur (1989). Spænsku orðsifjafræðingarnir Corominas og Pascual (1991–1997:429) segja orðið komið úr taínó, tungumáli indíána sem bjuggu á Haítí, Puerto Rico, Kúbu, Jamaica og öðrum Antillaeyjum þegar Spánverjar komu til Nýja heimsins í lok 15. aldar.¹⁶ Það eru hins vegar skiptar skoðanir á því meðal fræðimanna hver uppruni orðsins sé. Sumir telja orðið komið úr maya-mállýskunni quiché sem var töluð á Yucatánskaga í Mexíkó, aðrir eru þeirrar skoðunar að orðið eigi rætur að rekja til einhverra hinna fjölmörgu indíánamála sem töluð voru á Karíbahafssvæðinu (Corominas og Pascual 1991–1997:429; Ortiz 1984:97–106).¹⁷

Þetta orð barst inn í ýmis tungumál í Gamla heiminum, ýmist í gegnum þýðingar eða bein samskipti. Þá er þar fyrst að geta frönskunnar, en elsta dæmi þess þar er að finna í heimild frá árinu 1533 með rithættinum *furacan*. Um það bil tveimur áratugum seinna skýtur það upp kollinum með spænsku ritmyndinni *huracan*. Undir lok 16. aldar birtist svo ritmyndin *houragan*, en núverandi ritháttur orðsins *ouragan*, sem merkir sem fyrr ‘forte tempête caractérisé par des vents d’une grande violence’, hefur verið við lýði frá byrjun 17. aldar (TLF 1992). Árið 1555 var hið latneska verk Pedro Mártir de Anglería þýtt yfir á ensku og mun það vera elsta heimildin um orðið í enskri tungu. Ritmynd orðsins er sú sama og í frumtextanum, eða *furacanes*. Næstu aldarnar er ritháttur orðsins með ýmsum hætti: *furacan*, *furacanes* (1568), *hurlecano* (1617), *hurricans*, *hericano*, *hurricane*, *harricane* og *harycane* svo

¹⁶Aravak var á sínum tíma útbreiddasta indíánamálið í Suður- og Mið-Ameríku. Sú grein sem var töluð á Antillaeyjum hefur einatt verið kölluð taínó eftir ættbálknum sem bjó á Haítí þegar Spánverjar komu til eyjunnar í lok 15. aldar. Fyrstu orðin sem Spánverjar tóku upp í mál sitt voru úr tungumálum Antillaeyjasvæðisins: aravak, taínó og caribe. Eftir því sem landafundamenn lögðu fleiri landsvæði í Nýja heiminum undir spænsku krúnuna því víðar bárust orð þau sem þeir höfðu tileinkað sér úr indíánamálum Antillaeyjasvæðisins (Buesa Oliver og Enguita Utrilla 1992:51).

¹⁷Þeir fræðimenn sem styðja fyrrnefndu kenninguna telja að orðið sé leitt af nafni þrumuguðsins *Hunrakan* (eða *Hurakan*), ‘sá einfætti’, sem var dýrkaður af Maya-indíánum í Mexíkó (Corominas og Pascual 1991–1997:429).

faein dæmi séu nefnd. Núverandi ritháttur orðsins, *hurricane*, varð fyrst almennur á seinni hluta 17. aldar (sbr. OED). Hvað þýskuna varðar þá ber þess að geta að orðið kemur fyrst fram í heimildum frá 16. öld. Elsta dæmið, frá 1534, er í þýskri þýðingu latnesks texta og þar kemur orðið fyrir með rithættinum *Furacan* og í merkingunni 'stärkster Sturmwind'. Þessi orðmynd er almenn í heimildum allt fram undir miðja 17. öld, en tók þá að birtast með ýmsum hætti allt eftir því úr hvaða tungumáli var þýtt: *Huracanes* (1668), *Ouragan* (1668), *Orocaan* (1677), *Orcan* (1677) og árið 1778 kemur *Orkan*, núverandi mynd orðsins, fyrir. Fræðimenn útiloka ekki að endanlegur ritháttur orðsins sé fenginn úr hollensku (Palmer 1939:103–105; Friederici 1960:304–306).

Nú má velta vöngum yfir því hvers vegna *furacan* varð *huracan* í spænsku annars vegar en *ouragan*, eða *orkan*, í sumum viðtökumálunum hins vegar. En því er til að svara að á miðöldum varð sú þróun almenn í fornspænsku að hið latneska hljóð *f*, tannvaramælt fráblásturs-hljóð, varð að *h*, raddglufuhljóði, í ákveðnum hljóða-samböndum (af ástæðum sem ekki verða raktar hér) og hið sama gilti um leturtáknið, *f* varð að *h*. Undir lok 15. aldar og við upphaf 16. aldar þróuðust málin með þeim hætti að /h/ var ekki borið fram á tilteknum málsvæðum á Mið- og Norður-Spáni og í dag er það hin almenna regla í spænsku máli (Lapesa 1981:53, 280; Penny 1993:88–92, 101–102). Ef þetta er haft í huga þá má það vera ljóst að *huracán* er borið fram *uracán*, /urakán/, og má vera að það sé skýringin á því að í frönsku, *ouragan*, og hollensku, *orkaan*, er ritháttur orðsins í samræmi við framburð þess í spænsku. Að viðbættu sérhljóðabrottfallinu er útkoman /urkán/ og þar með er ritmyndin farin að líkjast því sem þekktist í þýsku og í Norðurlandamálunum. En víkjum nú að tökuorðinu í norrænum málum.

Eftir því sem næst verður komist er elsta dæmið um þetta orð í dönsku að finna í reisubók frá 1707. Þar stendur skrifað „en Orcan der nedriver Træer, Huse og Gaarde“ (sbr. ODS). Samkvæmt dönsku orðabókinni, *Ordbog over det danske sprog* (ODS), mun orðið hafa verið tekið úr þýsku eða hollensku í merkingunni 'storm af største vindstyrke'. Það sætir furðu að orðið skuli skjóta upp kollinum í danskri tungu svo seint sem raun ber vitni og ekki ólíklegt að það sé talsvert eldra í málinu en heimildir okkar segja til um.

Í (*Några*) *Nyia aviser* frá 19. maí 1658 kemur orðið *orcano* fyrir og mun það vera elsta dæmi um tökuorðið í sænsku ef marka má orða-

bók sænsku akademíunnar (SAOB). Dæmi er til um ritháttinn *Orcan* frá árinu 1672; almennur ritháttur orðsins á árunum 1786 til 1843 er *ouragan*, en hér gætir vafalítið franskra áhrifa. Á 19. öld festir núverandi mynd orðsins, *orkan*, sig í sessi, en merking tökuorðsins er sem fyrr segir 'váldsom och förhärjande storm' (SAOB). Ekki þarf að hafa um það mörg orð að tökuorðið hefur haft viðvöl í þýsku eða hollensku áður en það var tekið upp í sænsku. Slíkt hið sama mun hafa verið upp á teningnum varðandi norskuna, en núverandi mynd orðsins í málinu er *orkan*, 'vind med hastighet over 33 m pr sekund', og mun komin í málið í gegnum hollensku og spænsku (sbr. *Bokmålsordboka*).

Orkan, 'fárviðri, fellibylur, ólæti', er ýmist karlkyns- eða hvorugkynsnafnorð í íslensku samkvæmt *Íslenskri orðabók* (ÍO 2002). Í Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans (ROH) er eitt dæmi um lýsingarorðið *orkan*. Auk þess er orðið notað sem forskeyti til áherslu eins og eftirfarandi dæmi bera glöggt vitni um: *orkankraftur*, *orkanmikill*, *orkanólíklegur*, *orkanstór*, *orkanbjáni*.

Eitt elsta dæmi þessa orðs í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans (ROH) er frá síðasta hluta 18. aldar, en heimildin er *Rit þess Íslenska Lærdómslista félags* II, gefið út á árunum 1781–1798. Í ritinu stendur að „fellibylir drottna einkum i brunabelltinu, og kallaz þá almennt orkanar“ og eins og sjá má þá birtist orðið hér með núverandi rithætti og auk þess með íslenskri fleirtöluendingu. Elsta dæmið í Ritmálssafninu um tökuorðið sem forskeyti er *orkanbylur* frá seinni hluta 18. aldar eða fyrri hluta þeirrar 19. en þar stendur: „Kaupskip frá Eyjafirði [...] fékk orkanbylji og stóra.“ Tökuorðið virðist ekki hafa leyst af hólmi orð af innlendum uppruna og það er afar fátítt að heyra það notað. Hinsvegar heyrir tökuorðið gjarnan notað sem forskeyti til áherslu og er þess skemmst að minnast að einn þingmaður af landsbyggðinni talaði fjálglega um *orkanklíður* ríkisstjórnarinnar í ákveðnu máli sem var til umræðu á Alþingi.

3.3 Tómatúr

Tómatplantan var meðal nytjaplantna þeirra sem bárust til Evrópu eftir landafundina. Í dag er aldin plöntunnar, *tómatúr*, hversdagslegur matur á borðum manna víða um heim og þar á meðal Íslendinga.

Orðið *tómat* er komið úr nahuatl, máli hinna fornu Tolteka og Asteka í Mexíkó.¹⁸ Elsta ritaða dæmi þessa orðs er að finna í *Indíásögu* Fray Bernardino de Sahagún frá árinu 1532 (Friederici 1960:619; Corominas og Pascual 1991-1997:543; Buesa Oliver og Enguita Utrilla 1992:83). Í einum kafla sögunnar fjallar höfundur um það sem fæst á mörkuðum í Mexíkó og þar stendur að „sá sem höndlar með tómatu selur þá jafnt stóra sem litla sem og af ýmsum tegundum og uppruna [...] svo sem gula, rauða og vel þroskaða“¹⁹ (sjá Friederici 1960:619). Bernardino de Sahagún notar orðmyndina *tomates* í frásögn sinni en það gefur til kynna að orðið sé þá þegar komið í spænskan búning sinn og er hér notað í fleirtölu.²⁰ Sami ritháttur birtist í öðrum frásögnum frá þessum tíma. Meðal annars notar Bernal Díaz del Castillo þessa ritmynd orðsins þegar hann lýsir í annál sínum baráttu indíána og Spánverja. Þar stendur skrifað að „þeir ætluðu sér að drepa okkur og éta, pottarnir stóðu tilbúnir með salti, *ají* (piparjurt) og tómotum“²¹ (sjá Friederici 1960:619; Bernal Díaz del Castillo 1985:167).

Í stöku heimild frá þessum tíma kemur orðið fyrir í sinni upprunalegu mynd: *tomatl*. Hljóðskipunarreglur í spænskri tungu leyfa hinsvegar ekki hljóðasambandið *-tl* þannig að yfirleitt hefur samhljóðið *-l* verið ritað *-e* í málinu, og þannig hefur *tomatl* orðið að *tomate* í spænskunni, *xocolatl* að *chocolate* ‘súkkulaði’ og svo framvegis.

Ekki leið á löngu uns orðið hafði borist inn í ýmis Evrópumál og fest sig þar í sessi. Elsta heimild um tilvist þess í frönsku er frá árinu 1598 þegar það kom inn í málið í gegnum spænsku (sbr. DHLF; GRLF). Elsta dæmi um orðið í enskri tungu er úr latneskum texta frá 1572, en þar birtist það með ritmyndinni *tumatl* sem minnir óneitanlega á rithátt þess í nahuatl. Næstu áratugi birtist orðið með ýmsum hætti, s.s. *tomate*, *tomato*, *tomata* og *tomatum*, en frá og með 1753 er algengt að rekast á orðið með núverandi rithætti þess, *tomato* og *tomatoes* í fleirtölu. Sérfræðingar telja að *-o* endingin sé tilkomin í sjálfu viðtökumálinu og að með þessum rithætti og framburði hafi ætlunin verið að leggja áherslu á uppruna orðsins sem málnotendur töldu vera spænskan (sbr. OED).

¹⁸Nahuatl er enn talað af rúmlega 1,7 miljónum indíána í Mexíkó (*Diccionario Espasa. Lenguas del mundo* 2002:335).

¹⁹Fray Bernardino de Sahagún, *Historia General de las Cosas de la Nueva España*.

²⁰Eintala: *tomate*; fleirtala: *tomates*.

²¹Bernal Díaz del Castillo, *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*, 1568/9.

Ritháttur orðsins hefur einnig verið með ýmsum hætti í þýsku. Fyrstu heimildir um orðið í málinu eru frá 1601 en þar er ritmynd þess spænsk, *Tomates*, ritháttur sem hélst allt fram á 19. öld. Í einstaka heimild fyrirfinnst rithátturinn *Tomatl* (17. öld) og *Tomato* (19. öld). Núverandi mynd orðsins er *Tomate*, en orðið mun upphaflega komið í málið í gegnum frönskuna. Samkvæmt Palmer (1939:133) var tómatplantan upphaflega höfð sem skrautplanta í garði eða á heimilum fólks og það er ekki fyrr en á 19. öld sem hún er nýtt sem nytjaplanta og aldin hennar þá kallað *ústarepli*²² þar sem fólk trúði því almennt að neysla þess yki kyngetu manna. Hins vegar hefst neysla aldinsins afar seint í Norður-Evrópu miðað við það sem var á Ítalíu og á Spáni og hefur það væntanlega verið sökum þess að menn trúðu því að plantan sem og aldin hennar væru baneitruð.

Sænski orðsifjafræðingurinn Hellquist (1970:1202) telur að *tomat* hafi borist inn í sænskuna í gegnum þýsku. *Nationalencyklopediens ordbok* (1995) telur hinsvegar að orðið sé komið inn í málið beint úr frönskunni. Elsta dæmi þess er frá 1761 þegar það skýtur upp kollinum með rithættinum *tomates*. Núverandi ritmynd orðsins, *tomat*, hefur verið við lýði síðan 1853 (Hellquist 1970:1202; *Nationalencyklopediens ordbok* 1995) og ekki er ólíklegt að fyrir áhrif frönskunnar hafi endasérhljóðið fallið brott, en í frönsku er það ekki borið fram; á hinn bóginn er það gert í þýskunni.

Elsta ritmynd orðsins í dönsku er *tomate* en það kemur fyrir í ritinu *Den almindelige Natur-Historie*, sem var þýtt af von Aphelen og gefið út á sjöunda áratug 18. aldar. Á 19. öldinni varð rithátturinn *tomat* almennur og er hann núverandi ritmynd tökuorðsins í dönsku (sbr. ODS) og einnig í norsku. Samkvæmt norskum heimildum hefur orðið haft viðdvöl í frönsku og þýsku áður en það var tekið inn í málið (*Bokmálsordboka*).

Tökuorðið barst afar seint til Íslands en fyrsta heimild um það í íslensku er frá 1897, ef marka má Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans (ROH). Dæmið, sem er úr Eldhúsbálki *Kvennablaðsins*, gefur til kynna að um framandorð sé að ræða í málinu. Það er skrifað upp á danskan máta, en sé það haft í huga að orðið mun líklega komið í málið í gengum dönsku (sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon 1989) þarf það ekki

²²*Pomme d'amour* á frönsku, *love-apple* á ensku og *kærlighedsæble* á dönsku. Bjarni Sæmundsson nefnir „blóðrauð ástaraldin“ í ferðapistlum sínum sem komu út árið 1942 (*Um láð og lög. Ferðapistlar frá ýmsum tímum*, bls. 271; sbr. ROH)

að koma á óvart. Það er hins vegar athyglisvert að orðið er í kvenkyni: „Sósan er best úr nýjum eða niðursoðnum »tomater« sem fást í búðum. »Tomaterne« eru skornar í bita og láttnar í pott yfir eld með smjörneið og bituðum lauk“. Af dæminu má vera ljóst að niðursoðnir tómatar hafa verið seldir í búðum á Íslandi undir lok 19. aldar og ekki loku fyrir það skotið að orðið hafi þá þegar verið kunnugt í mæltu máli og jafnvel að niðursoðudósirnar hafi verið merktar *tomater* því væntanlega hefur verið um innflutta vöru að ræða þar sem tómatræktun hófst ekki á Íslandi fyrr en um 1930. Það er ekki útilokað að orðið hafi verið tekið fyrir upp í íslensku en fram kemur af Ritmálskrá Orða-bókar Háskólans, en Ásgeir Blöndal Magnússon (1989) segir það hafa borist í málið á 18. öld.

Elsta dæmi um núverandi rithátt tökuorðsins, *tómatur*, er frá seinni hluta 19. aldar. Í dæminu kemur fram regluleg fleirtölumynd með uhljóðvarpi: „Á höfðinu bar hún stóra, flatbotna græna tágakörfu með blóðrauðum tómötum“ (ROH). Aðrar orðmyndir hafa skotið upp kollinum í tímans rás: *tómati* kemur fyrir í heimildum frá miðri 20. öld og rithátturinn *túmati* er frá svipuðum tíma; í báðum tilvikum er um karlkynsorð að ræða. Elstu dæmin um samsett orð, þar sem tökuorðið myndar forliðinn, eru frá lokum 19. aldar. Ritmyndirnar hafa á sér erlent yfirbragð og kannski ekki að undra þar sem orðið er smíðað úr tveimur tökuorðum: *tómatosósa* og *tómatsouse*. Rithátturinn *tómatsós* er frá 1911 en elsta dæmi um núverandi ritmynd orðsins, *tómatsósa*, er frá árinu 1938 (ROH).

3.4 Gúaná

„Gúaná er einfaldlega mykja“, skrifar Halldór Laxness á einum stað í *Guðsgjafabúlu sinni* (1972:158). Orðið *guano*, ‘fugladrit, einkum sjófugladrit, notað til áburðar’, er upprunalega komið úr quechua, sem var tungumál hins forna Inkaríkis og er enn aðalmál fjölmargra indíána í Perú og víða í Andesfjöllunum,²³ eða aymara, sem ásamt spænsku er opinbert mál í Bólivíu, en æmaraindíána er einnig að finna

²³Quechua er talað af rúmlega 5¹/₂ miljón indíána, einkum í Perú þar sem það hefur verið opinbert mál síðan 1975, en einnig er það talað í Ekvador og Bólivíu ásamt því að vera notað í einhverjum mæli í Kólumbíu, Argentínu og Chile. (*Diccionario Espasa. Lenugas del mundo* 2002:371).

í Perú (Buesa Oliver og Enguita Utrilla 1992:103).²⁴ Fræðimenn eru ekki á einu máli hver sé hinn upprunalegi ritháttur orðsins, en hann mun hafa verið *huanu* eða *wánu* (sjá Buesa Oliver og Enguita Utrilla 1992:103; Corominas og Pascual 1991–1997:342.). Í *Perúkroniku* sinni frá 1554 lýsir Cieza de León fyrirbærinu, en elsta dæmið um orðið er hins vegar að finna í frásögn spænska annálaritarans José de Acosta, en verk hans var fyrst gefið út árið 1590. Þar gerir hann grein fyrir því að í Perú sé áburður þessi kallaður *guano* og að hann sé nýttur víða í landinu. Áburðinn sæki indíánar í stórum stíl út í eyjar og sker undan ströndum landsins, eyjar sem eru svo drifhvítar af fugladriti að þær virðast snævi þaktar (Acosta 2002:285; sjá Friederici 1960:276). Árið 1723 gerir Inca Garcilaso de la Vega athugasemdir við spænskan rithátt orðsins í skrifum sínum, þar segir hann að *guano* skuli ritað *huano* af því að í tungumáli Perúindíána sé *g* ekki til (Friederici s.st.).²⁵

Orðið barst til Spánar með ritmyndinni *guano*; átta árum síðar skýtur það upp kollinum í frönsku (TLF 1992); elsta dæmi orðsins í þýsku er frá árinu 1601 (Palmer 1939:41) og nokkrum árum síðar, árið 1604, er það notað í enskri þýðingu á verki José de Acosta (sbr. OED). Samkvæmt heimildum mun orðið hafa borist milliliðalaust inn í þessi mál og með spænska rithættinum *guano* og er merking þess 'fugladrit notað til áburðar'. Það er ekki ljóst hvenær *fishguano*, 'artificial manure, especially that made from fish', kemur fyrst fyrir í enskri tungu (OED),²⁶ en hins vegar er elsta dæmið um *Guano de poisson* 'engrais obtenu par broyage des poissons desséchés' í frönsku frá 1958 (TLF 1992).

Upp úr 1840 hófst stórfelldur innflutningur á áburði frá Suður-Ameríku til Evrópu, og væntanlega hefur það stuðlað að aukinni útbreiðslu orðsins. Það líða hins vegar rúmar tvær aldir frá því José de Acosta notar orðið í frásögn sinni þangað til það hefur hreiðrað um sig í sænsku máli, en samkvæmt orðabók sænsku akademíunnar (SAOB) barst orðið inn í málið í gegnum spænsku árið 1808. Í elsta dæminu er það skilgreint sem 'gulbrun, jordagtig massa, utan synnerlig smak:, men af en egen lukt, lik: báfvergäll'. Samsetta orðið *fiskguano*, 'gödn-

²⁴Í dag tala rúmlega 900 þúsund aymara í Perú, Bolívíu og Chile (*Diccionario Espasa. Lenguas del mundo* 2002:51).

²⁵Hvorki í stafrófi ritmálsins né í hljóðkerfi talmálsins fyrirfinnst hið raddaða öng-hljóð /g/ (*Diccionario Espasa. Lenguas del mundo* 2002:372).

²⁶Í heimildum frá 1844 og 1883 er fjallað um áburð úr fiskúrgangi en orðið sem slíkt kemur ekki fyrir.

ingsämne beredt av fisk eller fiskavfall', er að finna í sænsku máli síðan 1859 en heimild elsta dæmis er *Handbok i svenska jordbruket* (sbr. SAOB).

Árið 1852 virðist orðið *guano*, 'gödningsstof, opstaaet af gennem mange aar aflejrede ekskrementer (især af søfugle, [...]) hvis gödningsværdi væsenligst skyldes dets indhold af kvælstof, kali og fosforsyre', þá þegar hafa verið í notkun í Danmörku (sbr. ODS), en hinsvegar er elsta dæmið um samsetta orðið *fiskeguano*, 'gödningsstof, indvundet af fiskeaffald', frá árunum 1909 til 1914, en það kemur fyrst fyrir í *Landbrugets Ordbog* (sbr. ODS).

Norska orðabókin *Bokmålsordboka* skilgreinir *guano* sem 'fuglegjöldsel og fiskerester som samler seg i regnfattige strøk, særlig på vestkysten av Sør-Amerika.' Samsetta orðið *fiskeguano* 'gjödnung av fiskeavfall' hefur einnig fest sig í sessi í norsku (*Norsk riksmålsordbok* 1983). Ekki hafa verið tók á að tímasetja orðið í málinu.

Ásgeir Blöndal Magnússon (1989) telur líklegt að orðið *gúanó* sé komið inn í íslensku í gegnum norsku eða dönsku en heimild elsta dæmis er frá árinu 1859; þar segir að „þegar menn tóku fyrst eptir að fara að safna gúanó, tóku menn sjófugladrit“ (ROH). Samkvæmt Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans hefur tökuorðið ýmist verið ritað *guano*, *guanó* eða *gúanó*, en núverandi ritháttur þess er *gúanó*. Orðið, sem er hvorugkyns nafnorð, þýðir samkvæmt *Íslenskri orðabók* 'fugladrit notað til áburðar' og 'áburðarmjöl unnið úr fiskúrgangi (einkum á síldarárum 20. aldar)', en það hefur einnig þá óformlegu merkingu að vera 'fiskúrgangur í geymslu í þró' (ÍO 2002). *Íslenska alfræðiorðabókin* (1990:555) kemur hinsvegar með þá útskýringu að hér sé um fiskúrgang að ræða sem 'áburður, lýsi og fóðurmjöl er unnið úr'.

Allmörg samsett orð hafa orðið til þar sem tökuorðið myndar forliðinn. Í íslensku eru þau á annan tug samkvæmt Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans (ROH) og mörg þeirra eru býsna áhugaverð eins og til dæmis *gúanórokk* og *gúanóskáld*, *gúanókóngur* og *gúanómeistari*. Barátta farandverkamanna fyrir betri kjörum og bættum aðbúnaði gat af sér *gúanóskáldin*, *gúanótextana* og *gúanórokkið* í lok áttunda og byrjun níunda áratugar síðustu aldar. Árni Óskarsson segir að „það sem gerir *gúanórokkið* að séríslensku fyrirbæri og greinir það jafnframt frá annarri íslenskri rokkónlist er textagerðin, sem sprottin er beint upp úr daglegum veruleika verkafólks í sjávarútvegi“ og að eðlilega hafi fyrirbærið fengið þetta heiti þar sem „*gúanóið* gegnsýrir jú allt okkar

þjóðlíf“ (Árni Óskarsson 1980:200–201). Samkvæmt Ritmálsskrá Orða-
bókar Háskólans eru einhver elstu dæmin um samsett orð með þess-
um forlið *gúanóverksmiðja* frá því um miðbik 19. aldar og *gúanóáburður*
sem skýtur upp kollinum upp úr miðri öldinni.

4 Lokaorð

Hér hefur verið fjallað lítillega um orð úr tungumálum frumbyggja
Rómönsku-Ameríku sem numið hafa land í íslensku og fleiri Evrópu-
málum. Ljóst er að nokkur slík orð hafa náð að festa sig í sessi í ís-
lensku máli. Flest orð af þessum uppruna hafa borist í gegnum
spænsku, þýsku og dönsku, en þaðan lá leið þeirra yfir í íslensku. Orð-
in eru nafnorð sem tilheyra ákveðum sviðum orðaforðans og í flestum
tilfellum er um hrein tökuorð að ræða sem voru viðbót við orðaforða
viðtökumálanna á sínum tíma. Mörg þessara orða hafa lagað sig að ís-
lensku hljóð- og beygingarkerfi þannig að þau falla algjörlega að mál-
inu og eru daglegur orðaforði í því ásamt samsettum orðum sem þau
mynda. Sum orðanna hafa öðlast þegnrétt sökum langrar vistar í mál-
inu, önnur bera þess glögglega merki að vera af útlenskum uppruna.
Elstu dæmi um flest orðin í íslensku eru að finna í ýmsum heimildum
frá 19. og 20. öld, samanber orðin *gúanó* og *tómatur*; meðal elstu orða
af þessum uppruna í málinu eru *kanó*, frá 17. öld, og *orkan*, frá 18. öld.

Hér var fjórum orðum gerð nánari skil, *kanó*, *orkan*, *tómatur* og *gú-
aná*, saga þeirra rakin frá fyrstu rituðu heimildunum uns þau bárust
inn í hin ýmsu viðtökumál og að lokum íslensku. Í öllum tungumál-
unum er um góða og gilda þegna að ræða þó að orðin séu notuð mis-
mikið í viðkomandi málsamfélögum. Það sætir furðu hversu lítið orð-
in hafa breyst þrátt fyrir að eiga að baki langt ferðalag. Það er helst að
orðið *orkan* sé leikmönnum óþekktanlegt.

Heimildaskrá

- Acosta, J. de. 2002. *Historia natural y moral de las Indias*. Madrid: Dastin Historia.
Arango, L.M.A. 1995. *Aporte léxico de las lenguas indígenas al español de América*. Barce-
lona: Puvill Libros.
Alvar, M. 1990. *Americanismos en la Historia de Bernal Díaz del Castillo*. Madrid: Edicio-
nes de Cultura Hispánica.
Alvar Ezquerro, M. 1997. *Vocabulario de indigenismos en las crónicas de Indias*. Madrid:
Consejo superior de investigaciones científicas.

- Árni Óskarsson. 1980. Vinna sofa éta þegja... *Tímarit Máls og menningar* 41,2:187–201.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bajo Pérez, E. 1995. Algunas notas sobre los tipos de americanismos y su destino en el español general. *La lengua española y su expansión en la época del Tratado de Tordesillas*, bls. 195–200. Valladolid: Sociedad V Centenario.
- Bergman, G. 1974. *Ord med historia*. Stockholm: Prisma.
- Bernal Díaz del Castillo. 1985. *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*. Madrid: Espasa Calpe.
- Blake, N. 1992. *The Cambridge History of the English Language*, III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloch, O. og Wartburg, W. von. 1975. *Dictionnaire historique de la langue française*. París: Presses Universitaires de France.
- Bokmålsordboka*. Definisjons- og rettskrivningsordbok. 1994. Oslo: Universitetsforlaget. (2. útg. 2004; vefleitt: www.dokpro.uio.no/ordboksoek.html)
- Buesa Oliver, T. 1950. Indoamericanismos léxicos. *Enciclopedia Lingüística Hispánica II*: bls. 325–348. Madrid: CSIC.
- _____. 1965. *Indoamericanismos léxicos en español*. Madrid: CSIC.
- Buesa Oliver, T. og Enguita Utrilla, J.M. 1992. *Léxico del español de América: su elemento patrimonial e indígena*. Madrid: Mapfre.
- Buesa Oliver, T. 1992. Indoamericanismos léxicos. Í: Hernández Alonso, C. (coord.). *Historia y presente del español de América*, bls. 169–199. Valladolid: Junta de Castilla y León, Pabecal.
- Colón, C. 1996. *Los cuatro viajes. Testamento*, [Edición de Consuelo Varela]. Madrid: Alianza Ed.
- Corominas, J., og Pascual, J.A. 1991–1997. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Corominas, J. 1997. *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos.
- Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*. 1999. (3. útg.) Mannheim/ Leipzig/ Zürich: Dudenverlag.
- Deen, N.G.H. 1937. *Glossaria Duo Vasco-Islandica*. Amsterdam.
- Deutsches Universalwörterbuch*. 1989 og 1996. (3. útg.) Mannheim/ Leipzig/Vín/Zürich: Duden-Verlag.
- Deutsches Wörterbuch*. 1980. Wiesbaden/Stuttgart: F.A. Brockhaus/ Deutsche Verlagsanstalt.
- DHLF = *Dictionnaire historique de la langue française*. 1998. París: Le Robert.
- Diccionario Espasa. Lenguas del mundo*. 2002. Ritsjóri: R. del Moral. Madrid: Espasa Calpe.
- Díaz del Castillo, B. 1999. *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*. Madrid: Castalia.
- DRAE = *Diccionario de la lengua española*. 2001. Real Academia Española. Madrid: Espasa Calpe.
- Enguita Utrilla, J.M. 1992. Voces amerindias en las *Relaciones* de Hernán Cortés. *RFA LXXII*:379–398.
- Enguita Utrilla, J.M. 1996. Indoamericanismos léxicos en algunos textos relativos a la conquista y colonización del Nuevo Mundo. *Studia Neophilologica* 68:233–243.
- Erla Erlendsdóttir. 1999. *Indoamericanismos y voces del Nuevo Mundo en las lenguas nórdicas*. Universidad de Barcelona. Öbirt mastersritgerð.

- _____. 2003. *Indoamericanismos, hispanismos e hispanoamericanismos en las lenguas nórdicas*. Universidad de Barcelona. Óbirt doktorsritgerð.
- Etymologisk ordbog. Danske ords historie*. 2000. København: Politikens forlag.
- Fernández de Oviedo, Gonzalo. 1996. *Sumario de la natural historia de las Indias*, Mexico: Fondo de cultura económica.
- Fréttablaðið*. 9.5. 2004.
- Friederici, G. 1960. *Amerikanistisches Wörterbuch und Hilfswörterbuch für den Amerikanisten*. Hamburg: Cram, de Gruyter & Co.
- Galberg Jacobsen, H., Jensen, H. og Stray Jørgensen, P. 1981. *Nudanske ord med historie*. København: Politikens forlag.
- Gammilscheg, E. 1969. *Etymologisches Wörterbuch der Französischen Sprache*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- GRLF = *Le Grand Robert de la Langue Française*. 2001. Paris: Le Robert.
- Halldór Laxness. 1972. *Guðgjafabula*. Reykjavík: Helgafell.
- Hansen, E., og Lund, J. 1994. *Kulturens gesandter. Fremmedordene i dansk*. København: Munksgaard.
- Haugen, E. 1969. *The Norwegian Language in America. A study in Bilingual Behaviour I–II*. Bloomington/London: Indiana University Press.
- Helgi Guðmundsson. 1979. Um þrjú basknesk-íslensk orðasöfn frá 17. öld. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 1:75–87.
- Hellquist, E. 1930. *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung I–II*. Lund: Gleerup.
- _____. 1970. *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: Gleerup.
- Henriquez Ureña, P. 1935. Miscelánea. Palabras antillanas en el diccionario de la Academia. *Revista de Filología Hispánica* XXII:175–186.
- _____. 1938. *Para la historia de los indigenismos*. Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires.
- Iñigo Madrigal, L. (Coord.). 2002. *Historia de la literatura hispanoamericana. Época colonial I*. Madrid: Cátedra.
- ÍO 1983 = *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1983. (2. útg.) Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- ÍO 2002 = *Íslensk orðabók*. 2002. (3. útg.) Ritstjóri: Mörður Árnason. Reykjavík: Edda-miðlun.
- Íslenska alfræðiorðabókin*. 1990. Reykjavík: Örn og Örygur.
- Kalkar, O. 1881–1918. *Ordbog til det ældre danske Sprog 1–5*. København.
- Karker, A. 1996. *Politikens sproghistorie*. København: Politikens forlag.
- Kluge, F. 1999. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/ New York: W. de Gruyter.
- Kólabúsi, K. 1992. *Leiðarbækur úr fyrstu Indíasiglingunni 1492–1493*. [Sigurður Hjartarson þýddi, ritaði formála og samdi skýringar]. Reykjavík: Uglan.
- Lapesa, R. 1983. *La historia de la lengua española*. Madrid: Gredos.
- Lokotsch, K. 1926. *Etymologisches Wörterbuch der amerikanischen (indianischen) Wörter im Deutschen*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- López Morales, H. 1998. *La aventura del español en América*. Madrid: Espasa.
- Martinell Gifre, E. 1992. *La comunicación entre españoles e indios: palabras y gestos*. Madrid: Mapfre.

- _____. 1999. La incorporación de indoamericanismos en las lenguas europeas. Í: Vittoria Calvi, M., San Vicente, F. og Baroni, M. (ritstj.). *Palabras de acá y allá. La identidad del español y su didáctica II*: bls. 17–24. Viareggio.
- _____. 2001. La pervivencia del léxico americano prehispano en lenguas de Europa. Í Fernández, T., Palacios, A. og Pato, E., *El indigenismo americano. Actas de las Primeras Jornadas sobre Indigenismo*: bls. 99–109. Madrid: UAM Ed.
- Martínez, M.A. 1988. *Contribuciones iberoamericanas al mundo. Botánica, Medicina, Agricultura*. Madrid: Anaya.
- Martir de Anglería, P. 1989. *Décadas del Nuevo Mundo. Década Tercera*. Madrid: Ed. Polifemo.
- Morínigo, M.A. 1964. La penetración de los indigenismos americanos en el español. *Presente y Futuro de la Lengua Española II*: 217–226. Madrid: Instituto de Cultura Hispánica.
- Nationalencyklopediens ordbok*. 1995. Utarbetad ved Språkdata Göteborgs Universitet. Göteborg: Bra Böcker.
- Norsk riksmålsordbok*. 1983. Det norske akademi for sprog og litteratur. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Nudansk ordbog med etymologi*. 2000. København: Politikens forlag.
- Nudansk ordbog*. 1999. København: Politikens forlag.
- Nynorskordboka*. 2001. (3. útgáfa.) Oslo: Det norske samlaget. Vefleit: www.dokpro.uio.no/ordboksoek.html
- ODS = *Ordbog over det danske sprog*. 1975. Det danske sprog- og litteraturselskab. København: Gyldendal.
- ODS-S = *Ordbog over det danske sprog. Supplement*. 1992–2001. Det danske sprog- og litteraturselskab. København: Gyldendal.
- OED = *The Oxford English Dictionary*. 1989. Second edition. Oxford: Clarendon Press.
- Ortiz, F. 1984. *El Huracán. Su mitología y sus símbolos*. Mexiko: Fondo de cultura económica.
- Oxford Dictionary of English Etymology*. 1979. Oxford: Clarendon Press.
- Palmer, Ph. M. 1939. *Neuweltwörter im Deutschcen*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung.
- Penny, R. 1993. *Gramática histórica del español*. Barcelona: Ariel.
- ROH = *Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans á vefsíðu OH*: www.lexis.hi.is
- Sahagún, Fray Bernardino de. 2000. *Historia general de las cosas de la Nueva España I–II*. Madrid: Dastin.
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok över Svenska Språket 1898–1999*. 1–30. Svenska Akademian (útg.). Stockholm. (Vefleit: www.g3.spraakdata.gu.se/saob)
- Serjeantson, M.S. 1935. *A History of foreign Words in English*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Shaw Fairman, P. 1987–1988. La huella española en la lengua inglesa: comercio, colonización y cultura. *Archivum* 37–38:305–327.
- TLF = *Trésor de la langue française*. 1992. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Van Dam, C.D.A.. 1940. De Spaanse Woorden in het Nederlands. Í: *Bundel opstellen van ond-leerlingen aangeboden aan C.G.N. de Vooy's Batavia*: bls. 86–103. Groningen.
- Veturliði Óskarsson. 1997. Sem lágvært bárugjálfur við Íslands strönd. Um tökuorð af miðlágþýskum uppruna í íslensku. Í: Úlfar Bragason (ritstj.). *Íslensk málssaga og*

textafræði, bls. 132–144. Reykjavík: Stofnun Sigurðar Nordals.
—. 1999. *Ske. Íslenskt mál og almenn málfræði 19–20*:181–207.

Summary

This article discusses some indoamerican loanwords of prehispanic origin (Nahuatl, Quechua, Taino, Caribe, Maya and Aymara) in Icelandic and some European languages which have been borrowed via Spanish, as well as their history, their journey from one language to another, their adoption and assimilation to the system of the recipient language. The first written sources of the indoamerican borrowings are old Spanish texts, mainly navigation books and chronicles, from the 15th and 16th century. The indoamerican loanwords were incorporated into French, German and English in the 16th, 17th and 18th century, and came via these languages to the Nordic languages in the 18th and 19th century. In most cases, Icelandic borrowed the words via Danish in the 18th, 19th and 20th century. The concepts subject to borrowing were mainly connected with fauna, flora, products, navigation etc. Finally the words *canoe*, *hurricane*, *tomato* and *guano* are studied and discussed as examples of words of indoamerican origin in Icelandic and some other European languages.

Keywords:

loanwords, Indoamerican languages, Latin America, lexicography.

Erla Erlendsdóttir
Hugvísindadeild Háskóla Íslands
IS-101 Reykjavík
erlaerl@hi.is

Jón Axel Harðarson

Hví var orðið *guð* upphaflega hvorugkynsorð?

1 Inngangur

Eins og öllum er kunnugt eru trúarbrögð afar mikilvægur þáttur menningarsögunnar.¹ Trúarbragðafræðin leitast við að skýra hugmyndir manna um hið yfirskilvitlega, hin yfirnáttúrulegu öfl. Í ólíkum menningarsamfélögum hafa þessar hugmyndir verið mjög mismunandi. Samkvæmt skilgreiningu hinna yfirnáttúrulegu afla er hægt að greina trúarbrögð í ýmsa flokka, svo sem *skurðgoðadýrkun*, *fjölvættistrú*, *fjölgyðistrú* og *eingyðistrú*.

Indóevrópumenn voru fjölgyðistrúar. Þeir ímynduðu sér guði sína sem persónukenndar verur. Til guða gátu flest máttarvöld talizt. Hér er annars vegar um náttúruöfl að ræða svo sem vindinn, kraft jarðar, sem fæðir líf og varðveitir, og morgunroðann, sem flytur með sér dagsbirtuna, sbr. find. *Váta-* (vindguðinn), gr. *Γῆ*, lat. *Tellūs* (Jörð), find. *Usás-*, gr. *Ἥως*, lat. *Aurōra* (morgungyðjan, eig. Morgunroði). Ýmis náttúruyfyrirbæri voru sem sé rakin til persónukenndra vera sem framkvæma verknað sinn af ásetningi. Persónugervingin skýrir þannig náttúruviðburði sem annars virtust tilviljun háðir eða lúta blindri stjórn. Hins vegar er um siðfræðileg hugtök að ræða eins og sannleika og sáttmála eða öllu heldur kraftinn sem í þeim býr, sbr. find. *Váruṇa-*

¹Þessi grein byggist á fyrirlestri sem haldinn var á Hugvísindafélagi í Háskóla Íslands 3. nóv. 2001. Ég þakka ónefndum yfirlesara gagnlegar athugasemdir.

(guð sannleikans), find. *Mitrá-*, avest. fpers. *Miθra-* (guð sáttmálans). Slíkir guðir gegna einnig ákveðnum hlutverkum í náttúru og heimskipun, því menn álitu að þar réðu siðræn máttarvöld.²

2 Orðið um „guð“ í indóevrópsku

Í indóevrópskum málum koma fyrir nokkur orð er hafa merkinguna 'guð', sbr.

find.	<i>devá-</i>	fír.	<i>día</i>	lith.	<i>diēvas</i>
avest.	<i>baya-</i>	físl.	<i>guð, goð</i>	hett.	<i>siu(n)-</i>
gr.	<i>θεός</i>		<i>tívar</i> (flt.), <i>óss</i>	tokk.	A <i>ñkāt</i>
lat.	<i>deus</i>	fksl.	<i>bogъ</i>		B <i>ñakte</i>

Þau hafa þó ekki öll haft þessa merkingu frá indóevrópskum tíma.³ Í raun eru það aðeins find. *devá-*, lat. *deus*, fír. *día*, físl. *tívar* og lith. *diēvas* sem hafa varðveitt merkinguna 'guð'. Indóevrópski orðstofninn sem þau eru komin af er **deiyó-*. Hann er leiddur af rótarnafninu **d̥iey-*, sem hafði hvarstigsmýndina **diy-*. Merkingar- og orðmyndunarfræðilegt samband þessara orða var á þessa lund: rótarnafnið **d̥iey-* hafði grunnmerkinguna 'dagbjartur himinn'; þetta orð kemur til dæmis fyrir í ved. *dyáuṣ*, gr. *Ζεύς* og lat. *diēs*, sbr. einnig latneska stofninn *Jov-* (< **D̥iōy-*) í aukaföllum guðsheitisins *Jūpiter* og í forsetningarliðnum *sub Jove* 'undir berum himni'; úr grunnmerkingu orðsins þróuðust merkingarblæbrigðin 'dagsbirta, dagur', sbr. lat. *diēs*; við persónugervingu varð loks til merkingin 'himinguð, ljósguð', sbr. orðasambandið **d̥iēyus ph₂tér* 'himinn faðir' í ved. *dyáuṣ pitā*, gr. *Ζεύς πατήρ* og lat. *Jūpiter, Diēspiter*; – á hinn bóginn hafði *o-*stofninn **deiyó-*, sem er svokölluð *vṛddhi*-afleiðsla af rótarnafninu **d̥iey-/*diy-*, merkinguna 'himneskur, guðlegur, (*D̥iey*-kunnur) guð', sbr. find. *devá-* 'guðlegur, guð', lat. *d̥ivus* 'guðlegur' og *deus* 'guð'.⁴

²Stutt yfirlit yfir trúarbrögð Indóevrópumanna er að finna hjá Haudry 1981: 72–88 (með tilvísunum til annarra rita); um trúarbrögð Indóaría eins og þau birtast í Rigveda, elzta texta þeirra, sjá Thieme 1964: 3–13.

³Ekki er hægt að ákvarða af neinni nákvæmni tímabil hins indóevrópska mál-samfélags. Það málstig sem indóevrópsku dótturmálin eru rakin beint til hefur verið tímasett á bilinu 5000 til 3000 f. Kr. (sbr. Meier-Brügger 2002: 64). Flestir munu þó þeirrar skoðunar að 4. árþúsund f. Kr. sé nær sanni.

⁴Báðar latnesku orðmyndirnar hafa þróast út frá sama beygingardæmi, sbr. nf. et. **deiyos* > **d̥ēyos* > **dēos* > *deus*, en ef. **deiyū* > **d̥ēyū* > *d̥ivī*; sbr. einnig nf. (fyrirum ávarpsfall) et. kvk. **deiyā* > **d̥ēyā* > *d̥ivā*. Um klofningu beygingardæmisins sjá t.d.

Í indóevrópsku var það sem sé aðeins orðið **deiwó-* sem hafði almennu merkinguna 'guð'. Víkjum nú stuttlega að örlögum þessa orðs í germönsku.

3 Germ. **tīwa-*

Í frumgermönsku breyttist **deiwó-* í **teīwa-*, síðar **tīwa-*.⁵ Fleirtölu-myndir orðsins hafa haldið upprunalegri merkingu sinni, sbr. físl. *tívar* 'guðir'. Reyndar kemur þessi merking einnig fram í nokkrum samsetningum, sbr. *hanga-týr* (Óðinn) og *reiðar-týr* (Þór). Í ósamsettri eintölu hefur **tīwa-* hins vegar fengið merkinguna 'himinguð', sem gamla rótarnafnið **dīeu-* hafði. Hér hefur orðið því fyrst um sinn táknað höfuðguð Germana, sem samsvaraði nokkurn veginn Seifi meðal Grikkja og Júpiter meðal Rómverja. Seinna lenti **tīwa-* í samkeppni við Þór, sem hafði allvitt starfssvið, en var upphaflega þrumuguð líkt og Seifur og Júpiter. Var **tīwa-* þá falið hlutverk herguðsins, sbr. lýsingar Týs í forníslenskum heimildum, en þær eru í samræmi við latnesk rit, þar sem Týr er yfirleitt nefndur Mars.

Hér hefur verið dregið á merkingarþróun germanska orðsins **tīwa-* og nefnd nokkur dæmi úr forníslenzku. Í öðrum germönskum málum lifir orðið aðeins í guðsheitinu *Týr* og í nafni *t-rúnarinnar*.

4 Germ. **ansu-*

Frumgermanska hafði fleiri orð sem notuð voru um guðlegar verur. Hér er átt við fyrirrennara íslenzku orðanna *ás* og *guð*. Orðið *ás*, sem í forníslenzku hafði myndirnar *ǫss* og *óss* í nefnifalli og *ásar* í eignarfalli eintölu,⁶ er orðið til úr frumgermanska *u*-stofninum **ansu-*, sbr. frn. **Asugisalas** = *A(n)su-gīs^alas* (ef.) á spjótkaftinu frá Kragehul í Danmörku⁷ og **Asugasdir** = *A(n)su-gastir* á steininum frá Myklebostad í

Meiser 1998: §§ 63.2, 67.2.

⁵Ritunin **teīwa-* og **tīwa-* samsvarar **teīuā* og **tīuā-*. Hér er fyrrnefnda ritunin valin, sökum þess að algengast er að tákna frumgermanskt [e] og [u] með *ei* og *w*.

⁶Um miðbik eða á seinni hluta 12. aldar breyttist *ǫss* í *óss* við það að nefjað *ǫ* varð ó. En vegna áhrifa frá orðum sem höfðu beygingarhljóðanið (morfófónemið) /ǫ~(ǣ~) á/ helzt þó eldri myndin *ǫss* við hlið hinnar yngri.

⁷Aldursákvörðun þessarar ristur er nokkuð á reiki. T.d. telur Antonsen (1975: 35) hana vera frá um 300, en Krause (1971: 152) frá öndverðri 6. öld.

Noregi.⁸ Í norrænni goðafræði eru Æsir þeir guðir er norrænir menn dýrkuðu. Að vísu teljast Vanir einnig til guða, en þeir voru andstæðingar Ása.

Leifar orðsins *ás* er einnig að finna í vesturgermönskum málum og gotnesku, en vitnisburður þeirra er þó ekki jafntraustur. Forngermönsk samsett mannanöfn varðveitt í latneskum heimildum sýna forliðinn *Anse-*, sem sennilega er veiklunarmynd af *Ansi-*, sbr. *Ansebertus* (CIL XIII 3508, frá 7. öld), *Ansemundus* (Avit. 83,32; 93,27; 94,7, frá um 500), *Ansericus* (nf. *Anserico*, CIL XIII 7671). Samsvarandi nöfn hafa í fornháþýzku forliðinn *Ans-* og í fornsaxnesku *Ōs-*. Í fornensku er eintala orðsins *ás* aðeins varðveitt í nafni *o-rúnarinnar*, sem er *ōs* (< **ans-*). Auk þess kemur myndin *ēsa* (< **ōsa*) fyrir sem eignarfall fleirtölu í galdrakvæði nokkru gegn þursabiti, en þar er vísað til einhverra óljósra goðvera. Myndin hefur verið talin sýna samhljóðastofnabeygingu.⁹

Vitnisburður gotneskunnar er ekki skýrari. Í Salzburg-Vínar Alcuin-handritinu er gotneski bókstafurinn *a* nefndur *aza* og telja sumir að þetta endurspegli með einhverjum hætti frumgermanska orðið um 'ás'. En þar sem bókstafsheitin gotnesku sem varðveitt eru í þessu handriti hafa ýmist afbakazt eða orðið fyrir áhrifum frá samsvarandi rúnaheitum annarra mála, er lítið á slíku byggjandi. Traustari er orðmyndin *ansis* sem kemur fyrir á einum stað í ritinu *De origine actibusque Getarum* eða *Getica* eftir gotneska sagnaritarann Jordanes. Í þessu riti, sem er frá árinu 551, segir að vegna sigra sinna á Rómverjum hafi Gotar ekki litið á höfðingja sína sem hreina menn (*puros homines*), heldur sem hálfguði (*semideos*), þ.e. *ansis* (*Getica* XIII, 78). Þetta orð, sem Jordanes beygir á latneska vísu og gerir að *i*-stofni, er að öllum líkindum gotneska orðið um 'ás' eða eitthvert annað því skylt. Hann þýðir það með *semideus* 'hálfguð' á latínu. Ef orðið hefur verið *u*-stofn í gotnesku eins og norrænu, er ekki einsýnt, hvers vegna það er beygt sem *i*-stofn í latínu. Af þessum sökum stakk norskir fræðimaðurinn Carl Marstrander upp á því að orðið hefði verið *ija*-stofn í gotnesku, þ.e. haft myndina **anseis* í nefnifalli eintölu. Taldi hann það leitt af germanska orðinu **ansu-* 'ás' og upprunalega merkingu þess

⁸Frá um 400, sbr. Krause 1971: 155 og Antonsen 1975: 46.

⁹Sbr. Brunner 1965: § 281 aths. 4. Samkvæmt því hefði rótarmynd nefnifalls fleirtölu komizt inn í eignarfallið, sbr. ef. flt. *fæta* (andspænis reglulegu myndinni *fōta*) með *æ* til samræmis við nf. flt. *fæt* af *fōt* 'fótur'.

hafa verið 'sá er tilheyrir ásunum, áskunnur'.¹⁰ Þessi skýring er vissulega möguleg og merking orðsins virðist styðja hana. Þá má líta svo á að forliðurinn *Anse-* í forngermönskum mannanöfnum sé af sama toga. Marstrander taldi einnig hugsanlegt að enska eignarfallsmyndin *ēsa*, sem minnzt var á hér að ofan, eigi rætur að rekja til sama *ija*-stofns. Þetta er einnig mögulegt. Hins vegar má ekki gleyma því að varasamt er að gera of mikið úr óreglulegum orðmyndum sem aðeins koma fyrir á einum stað.¹¹

Germönsk mál, einkum norræna, benda til þess að frumgermanska hafi haft nafnorðið **ansu-* sem notað var um guðlegar verur er Germanir dýrkuðu. Þetta orð er að öllum líkindum afkomandi sömu stofnmyndunar og nafnorðin *hassu-* 'konungur' í hettitísku og *anjhu-/anjhauu-* 'höfðingi, herra' í avestísku.¹² Indóevrópsku stofnmyndirnar voru að öllum líkindum **h₂ons-u-/*h₂ans-u-/*h₂ns-eu-*.¹³

5 Uppruni orðsins *guð*

Orðið *guð* í íslenzku og öðrum germönskum málum er komið af frgerm. **guda-*, sem hafði almennu merkinguna 'guðleg vera'. Merking þess var sem sé víðari en merking orðsins **ansu-*, sem tók aðeins til þeirra *guda* er Germanir dýrkuðu. Uppruni frumgermanska orðsins **guda-* hefur verið umdeildur. Hafa fræðimenn ýmist rakið það til rótar sem merkir 'að kalla, ákalla'¹⁴ eða til rótar sem hefur merk-

¹⁰Marstrander 1930: 321.

¹¹Bjorvand-Lindeman (2000: 1108) rekja fe. myndina *ēsa* til gamallar eignarfallsmyndar fleirtölu „**ansiwōm*“, sbr. gotn. *suniwe* af (*u*-stofninum) *sunus* 'sonur'.

¹²Um þetta orð í avestísku sjá Humbach 1991: II 85, 92.

¹³Sbr. Melchert 1994: 163 og Eichner 2002: 139. (Ég þakka Sergio Neri fyrir að hafa bent mér á grein Eichners og sent mér ljósrít af henni). – Frgerm. **ansu-* og heth. *hassu-* má rekja til ie. **h₂ons-u-* eða **h₂ans-u-*; hins vegar bendir avest. (*anjhu-/*) *anjhauu-* til **h₂ns-eu-*. Sennilega eru allar þessar myndir komnar af akróstatísku beygingardæmi (með stofnmyndinni **h₂ons-u-* í sterku föllunum, **h₂ans-u-*, þ.e. **/h₂ens-u-/*, í veikum föllunum og **h₂ns-eu-* í staðarfalli; um þetta beygingarmynstur sjá Neri 2003: 75–78). Karlkynsorð er þannig beygðust voru gjarna gerandnöfn (sbr. Neri s. st., bls. 342). Ef sú skoðun er rétt að umrætt orð sé leitt af sagnrótinni **h₂ans-* (**/h₂ens-/*) 'geta (barn)' (sbr. LIV 269 og Eichner s. st., bls. 137–139), er eftirfarandi merkingarþróun líkleg: 'sá er getur börn' → 'sá er stuðlar að æxlun ættarinnar' → 'ættarhöfðingi' → 'konungur' → 'guð'.

¹⁴Fullstig rótarinnar hefur verið endurgert sem **ǵ^hau-*, **ǵ^hauǵ-* (Pokorny 1959: 413), **ǵ^heu(ǵ)-* (Watkins 2000: 31) og **ǵ^hueH-* (LIV 180–181). Ljóst er að um „set-rót“

inguna 'að hella'.¹⁵ Samkvæmt vitneskju okkar í dag er fyrrnefnda rótin útilokuð. Hún hafði hvarfstigsmyndina *ǵ^huH- sem í frumgermönsku hefði orðið að *ǵū- á undan morfemi sem hófst á samhljóði.¹⁶ Hins vegar hafði síðarnefnda rótin hvarstigsmyndina *ǵ^hu-, og ef við myndum lýsingarhátt þátíðar af henni með -to- viðskeyti, er útkoman *ǵ^hu-tó-, sem í frumgermönsku verður að *ǵuða, einmitt þeirri mynd sem orðið um „guð“ í germönskum málum er komið af. Til að átta sig betur á merkingu þessa lýsingarháttar er rétt að líta eftir samsvörnum í skyldum málum.

Fornindverska varðveitir sagnir myndaðar af umræddri rót sem notaðar eru í tengslum við trúarathafnir. Í Rigveda, elzta fornindverska textanum, eru þær m.a. notaðar á þessa tvo vegu (með eða án forskeytis): (1) andlag er vökvinn sem hellt er, hann stendur í þolfalli; ef þiggjandinn, þ.e.a.s. hinn blótni guð, er nefndur, stendur hann í þágufalli; (2) andlag er goðveran sem færð er fórn, hún stendur í þolfalli; hér jafngildir merkingin 'að hella einhverjum'¹⁷ í raun merkingunni 'að færa einhverjum dreypifórn'. Dæmi um hið síðarnefnda (með breytingu germyndar í þolmynd) er: *Agna āhuta* 'ó, Agni, sem hellt er (þ.e. sem færð er dreypifórn)'.¹⁸

Þess má geta að hettitíska hefur sagnliði af svipaðri gerð. Sögnin *eku-* 'drekka' tekur yfirleitt með sér þolfallsandlag, sem ekki að-

er að ræða, nánar tiltekið um rót sem endar á „laryngala“, sbr. fornindversku röt-arallómorfín *hvā-* (*hvātar-* 'ákallari'), *havī-* (*hāvīman-* 'áköllun') og *hū-* (*hūmāhe* 'vér áköllum') < *ǵ^hueH-, *ǵ^heuH-, *ǵ^huH-.

¹⁵Sú rót liggur t.d. fyrir í gr. *χέω* 'ég helli' (< *χέρω*) < *ǵ^héu-oh₂, aór. mm. (3. p. et.) *ἔχρω* < *é-ǵ^hu-to.

¹⁶Sbr. find. *hūtá-* 'ákallaður' < frie. *ǵ^huH-tó-. – Ekki væri hægt að gera ráð fyrir Dybos lögmáli hér (sem skýrir stutt sérhljóð í stað langs í orðum eins og frgerm. **sunuz* 'sonur' og **wiraz* 'karlmaður' < **suHnūs*, **viHrós* með áherzlu á næsta atkvæði á eftir því er sætir styttingu, sbr. find. *sūnū-* og *vīrā-*), því það verkaði ekki í stöðu á undan lokhljóði, sbr. t.d. ísl. *húð*, fe. *hýd* < frgerm. **hūdi-* < **kuHti-* (sjá Jörund Hilmarsson 1985).

¹⁷Hér ber að athuga að í íslenzku getur sögnin *hella* (sem og *dreypa*) ekki tekið með sér þolfallsandlag. Er það í samræmi við þá reglu að sagnir sem stjórna „hreyfanlegum andlögum“ stýra þágufalli (sbr. *ausa vatni*, *moka sandi*, *fleygja spýtu*). Því kemur upp ákveðið þýðingarvandamál, þegar leitað er íslenzkrar samsvörunar umrædds sagnliðs í vedísku. Í þýðingunni *hella einhverjum* jafngildir þágufallið *einhverjum* beinu andlagi.

¹⁸Um ávarpsfall af *Agnír āhutaḥ* eru sjö dæmi í Rigveda auk allnokkurra dæma um aðrar fallmyndir. – Stofninn *āhuta-* er myndaður af forskeytinu *ā-* 'hingað, að, til, ...' og sagnrótinni *hav-/hu-* 'hella'.

eins getur verið drykkur, heldur einnig 'konungur', 'guð' o. fl.; *eku-guðinn NN* (þf.) merkir 'drekka guðinn NN', þ.e.a.s. 'drekka áfengan drykk til heiðurs guðinum NN', sbr. *KBo XV 25v 15–16 nu hantezzi [pa]lsi* ^DUTU *ŠAMĒ* *ekuzi* EGIR-ŠU-*ma ANA* ^DIM *ekuzi* (orðrétt) 'fyrra sinni drekkur hann sólgúðinn (^DUTU *ŠAMĒ*), en síðan drekkur hann vindguðinum (^DIM)' = 'fyrst drekkur hann til heiðurs sólgúðinum, en síðan skálar hann fyrir vindguðinum';¹⁹ sbr. einnig *KUB XXXIX 15 I 7–8 mahh[an...]* *apel ZI-an ekuzi* (orðrétt) 'er hann drekkur sál (ZI-an) hans' = 'er hann drekkur til heiðurs sál hans'. Í þessu sambandi er einnig vert að athuga sögnina *ispant-/sipant-*. Hún hefur m.a. merkinguna 'hella fórnardrykk' og stendur þiggjandinn þá venjulega í þágufalli,²⁰ en stundum þó einnig í þolfalli; *ispant-guðinn NN* (þf.) merkir 'hella guðinum NN', þ.e.a.s. 'hella fórnardrykk til heiðurs guðinum NN'.²¹

Dæmi um þess háttar sagnliði má einnig finna í öðrum málum eins og latínu og íslenzku, sbr. lat. *mactāre deum (hostiā)* 'heiðra guð (með fórnardýri) : *mactāre hostiam (deō)* 'fórna dýri (til heiðurs guði)',²² físl. *blóta heiðin goð (vættir, dauða menn o. fl.)*, *blóta heiðnum goðum* (í merkingunni 'dýrka') : *blóta kálf, blóta kálfi* (í merkingunni 'fórna').²³

Loks er rétt að benda á að í fornindversku er gerandnafnið *hótar-*, sem merkir 'dreypir', notað um presta, enn fremur að í gallísku kemur fyrir preststitillinn *gutuafer*, sem kominn er af **gutū-pater-* og merkir eiginlega 'dreypingarfaðir'.

Öll þessi dæmi sýna mikilvægi dreypifórna í trúarlífi Indóevrópumanna.²⁴ Ég tel ekki nokkrum vafa undirorpið að germanska orðið um „guð“ eigi rætur að rekja til sagnliða af umræddri gerð. Það er

¹⁹Í seinni setningunni er sögnin *eku-* notuð með akkadísku forsetningunni *ANA* 'til', en hún gefur þágufall hettitíska orðsins til kynna sem „súmerógrammið“ ^DIM stendur fyrir. Hér er um stílbrigði að ræða.

²⁰Sbr. gr. *στένω* 'helli, dreypi', sem er af sama toga og tekur með sér þolfall (sjaldnar þágufall) drykkjar/vökva og þágufall þiggjanda.

²¹Um umrædda sagnliði í hettitísku sjá Puhvel: 1984: 261–267.

²²Sbr. Cic. *Vat. 14 puerorum extis deos manis mactare* 'heiðra (dýrka) heimilisgoðin með innnyflum sveina': Verg. *Aen. 4, 57–58 mactant lectas de more bidentis legiferae Cereri* 'þær [Dídó og Anna] fórna Ceres, löggjafanum, að helgum sið völdum tvævetrum sauðum'.

²³Dæmi um hin ólíku merkingarsvið og mismunandi setningafræðilega notkun sagnarinnar *blóta* er að finna hjá Jóni Hnefli Aðalsteinssyni 1997 (*passim*).

²⁴Frekari fróðleik um dreypifórnir Indóevrópumanna má finna hjá Benveniste 1973: 470–480.

orðið til úr lýsingarhætti þátíðar í merkingunni 'sem færð er dreypi-förn'. Nafnorðið sem lýsingarhátturinn stóð með eða vísaði til gat verið guðsheiti eða orðið um „guð“. Við verðum síðan að gera ráð fyrir því að þessi lýsingarháttur hafi verið nafngerður og fengið almennu merkinguna 'guð'.

6 Skýring þess, hvers vegna orðið *guð* var upphaflega hvorugkynsorð

Nú vaknar sú spurning, hvers vegna nafngerði lýsingarhátturinn varð að hvorugkynsorði í germönsku, en ekki karlkyns- eða kvenkynsorði. Þetta má heita mjög furðulegt, sérstaklega þegar haft er í huga að nöfn hinna guðlegu vera sem lýsingarhátturinn stóð með voru jafnan karlkyns- eða kvenkynsorð. Vandamálið sem hér er lýst olli því að bandaríski málfræðingurinn Calvert Watkins réri á önnur mið til að leita skýringa á kynferði orðsins. Hann benti á að í máli Hómers er samsvarandi lýsingarháttur, þ.e. *χυτός*, aðeins notaður í formúlunni *χυτή γαῖα* 'orpinn haugur; grafhæð' (eig. 'orpin jörð').²⁵ Að hans mati er mögulegt að frumgermanska hvorugkynsorðið **gudā-*, sem hann endurgerir sem „**ghutóm*“, tákni upphaflega anda sem menn hafi talið búa í haug þeim er orpinn var eftir látinn mann. Í nýlegri norski orðsifjabók Bjorvands og Lindemans er vísað til þessarar skýringar Watkins.²⁶ En í stað eintölumyndarinnar **gudān* er þar gengið út frá safnheitinu **gudō* (án frekari skýringa). Nánari athugun leiðir þó í ljós að útilokað er að germönsk *god* séu upphaflega haugbúar. Í fyrsta lagi er það í engu samræmi við hugmyndir Germana um guðlegar verur og hlutverk þeirra. Í öðru lagi hefur gríska formúlan *χυτή γαῖα*, eins og áður er getið, merkinguna 'orpinn haugur'. Og jafnvel þótt *χυτή γαῖα* yrði við brottfall seinni liðarins að *χυτή*, myndi merkingin ekki breytast; nafngert *χυτή* myndi áfram tákna hauginn, en ekki það sem menn gátu ímyndað sér að byggja í honum.

Til að átta sig betur á upprunalegu hlutverki orðsins um „guð“ í germönsku er rétt að athuga notkun þess. Norræn goðafræði geymir mikilvægar upplýsingar um hana. Eins og Þjóðverjinn Walter Baetke hefur bent á er orðið *god* í heiðinni merkingu næstum alltaf notað

²⁵Watkins 1974: 102 nmgr. 5.

²⁶Bjorvand-Lindeman 2000: 325.

í fleirtölu.²⁷ Fáeinir undantekningar koma fyrir í mýtískum kvæðum og í Snorra-Eddu og er þá eintalan notuð jafnt um kvenkyns- sem karlkynsgoðverur. Af notkun orðsins í norrænni goðafræði má draga þá ályktun að fleirtala þess sé eldri og upprunalegri. Þessa skoðun styrkja önnur orð sem notuð eru um guðina í eddukvæðum og dróttkvæðum, en þau eru *bönd*, *höpt* og *regin* (með hliðarmyndinni *rogn*), allt orð sem í þessu merkingarhlutverki eru aðeins notuð í fleirtölu.

Baetke lítur svo á að fleirtala umræddra orða gegni í raun ekki hlutverki eiginlegrar fleirtölu, heldur hlutverki safnheita, sem tákni guðlegar verur í heild sinni.²⁸ Hér er Baetke vissulega á réttri leið, en athuganir hans skýra þó aðeins hluta vandamálsins. Hafa verður í huga að það er ákveðinn munur á orðmyndunum *bönd*, *höpt* og *regin* annars vegar og *goð* hins vegar. Þær fyrrnefndu eru reglulegar fleirtölumyndir hvorugkynsorða sem hafa í raun allt annað merkingarhlutverk en að tákna guðlegar verur, sbr. eintölumyndirnar *band* og *haft* 'band, fjötur'; orðið *regin* kemur að vísu ekki fyrir sem eintöluorð í norrænu, en er upphaflega fleirtala hvorugkynsorðs sem merkti 'ákvörðun', sbr. gotn. *ragin* 'ráð, ákvörðun'.²⁹ Fleirtala þessara hvorugkynsorða var því notuð í yfirfærðri merkingu, er hún táknaði hin bindandi, tengjandi og ráðandi goðmögn.

Orðið um „guð“ er hins vegar, eins og fram hefur komið, upphaflega lýsingarháttur þátíðar og táknað goðveru sem færð er dreypifórn; síðar var þessi lýsingarháttur nafngerður og merking hans víkkaði, þ.e. breyttist í 'guðleg vera'. Á forgermönskum tíma var stofn orðsins * $\hat{g}^h u-tó-$ og var hann notaður um karlkenndar goðverur. Kyn hans var karlkyn.³⁰ Hann tók venjulegri tölubeygingu, þ.e. beygðist í eintölu, tvítölu og fleirtölu. Við þetta bættist sá möguleiki að leiða af stofninum safnheiti sem táknaði guðlegar verur í heild sinni. Þetta safnheiti hafði myndina * $\hat{g}^h u-tá h_2$ og samsvaraði formlega hvorugkyni fleirtölu. Ástæðan er sú að hvorugkyn fleirtölu er sjálft upphaflega safnheiti. Myndun slíkra safnheita var orðmyndunarleg, ekki beygingarleg.³¹ Því var hægt að mynda þau jafnt af karlkynsorðum sem hvorug-

²⁷Baetke 1973.

²⁸Baetke 1973: 134.

²⁹Um uppruna orðsins sjá Jón Axel Harðarson 2002: 46.

³⁰Svo lengi sem umrætt orð gegndi hlutverki lýsingarháttar þátíðar tók það kynbeygingu. Þannig hefur það verið notað í kvenkynsmyndinni * $\hat{g}^h u-tá h_2-$, er það vísaði til kvenkenndrar goðveru sem færð var dreypifórn.

³¹Sbr. Jón Axel Harðarson 1987: 77–88.

kynsorðum,³² sbr. t.d. orðin *locus* 'staður' í latínu og *κύκλος* 'hringur, hjól' í grísku sem hafa tvenns konar „fleirtölu“: *locī* og *loca*, *κύκλοι* og *κύκλα*. Þess má geta að hvorugkyn íslenzku orðanna *hvél* og *hjól*, sem upphaflega tilheyrðu sömu stofnmyndun og karlkynsorðið *κύκλος* í grísku, er orðið til við alhæfingu safnheitis í hlutverki fleirtölu. Safnheitið jafngilti hvorugkyni fleirtölu, og er eintalan var endurmynduð til samræmis við það, var útkoman að sjálfsögðu hvorugkyn eintölu.³³ – Það mætti nefna mörg dæmi um safnheiti sem leidd eru af karlkynsorða samkynsorðum.³⁴ Ég læt þó nægja að benda á að í avestísku varð sú myndun svo frjó hjá karlkenndum *a*-stofnum að hún leysti að miklu leyti hina gömlu fleirtölu þeirra af hólmi, sbr. t.d. nf. flt. fornvest. *daēuuā* '(illar) vættir' : *daēuuāñhō* (< indóír. **daiuāsas*).

Skýring þess, hvers vegna orðið um „guð“ í germönsku var upphaflega hvorugkynsorð, er þrífætt:

1. Af forgermanska orðstofninum **ǵ^hu-tó-*, sem í upphafi hafði merkinguna 'sem færð er dreypifórni', síðar almennu merkinguna 'guðleg vera', var leitt safnheitið **ǵ^hu-táh₂*, sem táknaði guðlegar verur í heild sinni. Safnheitið jafngilti hvorugkyni fleirtölu.

³²Reyndar einnig af kvenkynsorðum sem ekki voru mynduð með sérstökum kvenkynsviðskeytum. Í þessu sambandi ber að athuga að í eldri indóevrópsku voru málfræðilegu kynin aðein tvö: *samkyn* og *hvorugkyn*. Þetta kynjakerfi á rætur sínar að rekja til andstæðu orða sem táknuðu lifandi verur og orða sem táknuðu hluti og hugtök. Síðar (þegar í indóevrópsku) þróaðist málfræðilegt kvenkyn og var hlutverk þess að greina orð sem táknuðu kvenverur formlega frá orðum sem notuð voru um karlverur. Þau viðskeyti sem notuð voru við myndun kvenkyns eiga uppruna sinn í kerfi hvorugkynsorða. Þar höfðu þau það hlutverk að mynda safnheiti eða orð með óhlutstæðri merkingu. Þetta skýrir t.d., hvers vegna formleg samsvörun er ávallt á milli nf. et. kvk. og nf. og þf. flt. hk. í sterkri beygingu lýsingarorða í íslenzku (og öðrum indóevrópskum málum), sbr. *góð / fögur (kona)* : *góð / fögur (börn)*. – Kvenkynsorð sem ekki eru orðmyndunarlega greind frá karlkynsorðum (sbr. *móðir* : *bróðir*) sýna leifar hins forna kynjakerfis, þar sem samkyn stóð andspænis hvorugkyni (sjá Jón Axel Harðarson 2001: § 3)

³³Af indóevrópska karlkynsorðinu **k^wék^wl(h₁)os* 'hjól' var auk fleirtölu **k^wék^wl(h₁)ōs* (**k^wék^wl(h₁)oi*) myndað safnheitið **k^wék^wl(h₁)áh₂* (með breyttri áherzlu), sem í frumgermönsku varð að **χ^weγ^wlō* > **χ^wewlō*. Þessi mynd leysti gömlu fleirtöluna af hólmi. Í kjölfarið varð eintalan hvorugkennd, þ.e. **χ^weχ^wlaz* → **χ^weχ^wlan*. Síðar klofnaði beygingardæmið et. **χ^weχ^wlan* : flt. **χ^wewlō* í tvö orð. Þessi klofningur kemur fram í hliðarmyndunum *hvél* og *hjól* í íslenzku (*hvél* < **χ^weχ^(w)la*, *hjól* < **χ^(w)jól* < **χ^wewla*; sbr. Noreen 1923: § 317 aths. 2 og § 235 aths. 3).

³⁴Allnokkur dæmi eru tilfærð hjá Jóni Axel Harðarsyni 1987: 79–81.

Jón Axel Harðarson: *Hví var orðið guð upphaflega hvorugkynsorð?* 91

2. Í germönsku var orðið yfirleitt notað sem samheiti, sbr. notkun þess í norrænni goðafræði.
3. Eintalan, sem sjaldan var notuð, var endurgerð til samræmis við safnheitið, þ.e. hvorugkyn fleirtölu; hún varð því einnig hvorugkennd.

Afleiðing þessarar þróunar var sú að orð sem var upphaflega karlkynsorð tók kynskiptingu – eða lagði réttara sagt af kyn sitt – og varð að hvorugkynsorði. Við kristnitöku breyttist svo kyn þess í karlkyn í öllum germönskum málum.³⁵

7 Orðmyndirnar *guð* og *goð*

Loks er rétt að geta þess að íslenzku orðmyndirnar *guð* og *goð* voru upphaflega víxlmyndir sama orðs;³⁶ sú síðari sýnir *a*-hljóðvarp, sbr. t.d. físl *sonr* og *oxi* við hlið *sunr* og *uxi*. Frá kristnitöku fram til 13. aldar voru báðar myndir notaðar um guð kristninnar. Í þessu hlutverki hafði kyn þeirra þegar í elztu handritum breytt í karlkyn.³⁷ Að öllum líkindum hefur það gerzt við eða skömmu eftir kristnitöku. Síðar skipta orðmyndirnar með sér hlutverkum: *goð* táknar þá guð heiðinna manna, og í því hlutverki heldur orðið hvorugkyni sínu; *guð* er notað um guð kristinna manna og er karlkyns.³⁸

Rit sem vitnað er til:

Antonsen, Elmer H. 1975: *A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Baetke, Walter 1973: 'Guð in den altnordischen Eidesformeln'. *Kleine Schriften*. Geschichte, Recht und Religion in germanischem Schriftum (útg. Kurt Rudolph og Ernst Walter). Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, bls. 129–142 (= *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 70 (1948), bls. 351–371).

³⁵Um þá þróun sjá Cahen 1921: 35 o.áfr.

³⁶Þetta stutta yfirlit byggist á Jóni Axel Harðarsyni 2001: § 5.

³⁷Sbr. AM 237 a fol. (elzta íslenska handritið, frá um 1150 eða skömmu síðar): Af því ef goþ beþenn i hveriom lícfángue. at hann fende Michaelen engel amót ændom manna (2v, dlk. 1: 9–12).

³⁸Cahen 1921: 49–71 gerir ýtarlega grein fyrir afdrifum hliðarmyndanna *gub* og *gop* í fornorrænu málunum.

- Benveniste, Émile 1973: *Indo-European Language and Society*. Þýtt úr frönsku af Elizabeth Palmer. Miami Linguistics Series No. 12. University of Miami Press, Coral Gables, Florida (= *Le vocabulaire des institutions Indo-Européennes*. Les Éditions de Minuit, Paris 1969).
- Bjorvand, Harald – Lindeman, Fredrik Otto 2000: *Våre arveord*. Etymologisk ordbok. Novus forlag, Oslo.
- Brunner, Karl 1965: *Altenglische Grammatik*. Nach der Angelsächsischen Grammatik von Eduard Sievers. Dritte, neubearbeitete Auflage. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Cahen, Maurice 1921: *Le mot « dieu » en vieux-scandinave*. Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris.
- Eichner, Heiner 2002: 'Indogermanische Seelenbegriffe'. *Der Begriff der Seele in der Religionswissenschaft* (útg. Johann Figl og Hans-Dieter Klein). Verlag Königshausen & Neumann, Würzburg, bls. 131–141.
- Haudry, Jean 1985: *Les Indo-Européens* (Que sais-je? N° 1965). 2. útgáfa. Presse Universitaire de France, Paris.
- Humbach, Helmut 1991: *The Gâthâs of Zarathushtra and the Other Old Avestan Texts*, by Helmut Humbach in collaboration with Josef Elfenbein and Prods O. Skjærvø. Part I: Introduction – Text and Translation. Part II: Commentary. C. Winter Verlag, Heidelberg.
- Jón Hnefill Aðalsteinsson 1997: *Blót í norrænum sið*. Rýnt í forn trúarbrögð með þjóðfræðilegri aðferð. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Jón Axel Harðarson 1987: 'Zum urindogermanischen Kollektivum'. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 48, bls. 71–113.
- Jón Axel Harðarson 2001: 'Um karla og karlynjur. Málfræðilegt samband karlkyns og kvenkyns í íslenzku frá sögulegu og samtímalegu sjónarhorni'. *Íslenskt mál* 23, bls. 253–274.
- Jón Axel Harðarson 2002: 'Fárann ræingur mælti rán og regin. Orðsifjafraeðileg atugun nokkurra nafnorða og lýsingarorða'. *Orð og tunga* 6, bls. 35–51.
- Jörundur Hilmarsson 1985: 'Toch. A *kāc*, Lat. *cutis*, Olcel. *húð* < IE **kuHtís* 'skin''. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 98, bls. 162–163.
- Krause, Wolfgang 1971: *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*. C. Winter Verlag, Heidelberg.
- LIV = *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Unter der Leitung von Helmut Rix und der Mitarbeit vieler anderer bearbeitet von Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp und Brigitte Schirmer. Zweite erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von Martin Kümmel und Helmut Rix. Wiesbaden 2001.
- Marstrander, Carl J. S. 1930: 'Tunestenen'. *NTS* 4, bls. 294–358.
- Meier-Brügger, Michael 2002: *Indogermanische Sprachwissenschaft*. 8. überarbeitete und ergänzte Auflage der früheren Darstellung von Hans Krahe. Unter Mitarbeit von Matthias Fritz und Manfred Mayrhofer. Walter de Gruyter, Berlin.
- Meiser, Gerhard 1998: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Melchert, H. Craig 1994: *Anatolian Historical Phonology*. Leiden Studies in Indo-European 3. Rodopi, Amsterdam.

- Neri, Sergio 2003: *I sostantivi in u del gotico. Morfologia e preistoria*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. Band 108, Innsbruck.
- Noreen, Adolf 1923: *Altnordische Grammatik* I. Altisländische und altnorwegische Grammatik unter Berücksichtigung des Urnordischen. 4. vollständig umgearbeitete Auflage. Niemeyer Verlag, Halle (Saale).
- Pokorny, Julius 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. I. Band. Francke Verlag, Bern.
- Puhvel, Jaan 1984: *Hittite Etymological Dictionary*. Vol. 1: Words beginning with A. Vol. II: Words beginning with E and I. Mouton Publishers, Berlin.
- Thieme, Paul 1964: *Gedichte aus dem Rig-Veda*. Aus dem Sanskrit übertragen und erläutert von Paul Thieme. Reclam Verlag, Stuttgart.
- Watkins, Calvert 1974: 'god'. *Antiquitates Indogermanicae*. Studien zur Indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der indogermanischen Völker. Minningarrit Hermanns Günterts (útg. Manfred Mayrhofer, Wolfgang Meid, Bernfried Schlerath og Rüdiger Schmitt). Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck, bls. 101–110.
- Watkins, Calvert 2000: *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots*. Second edition. Revised and edited by Calvert Watkins. Houghton Mifflin Company, Boston.

Abstract

'Why was the word for 'god' originally a neuter?'

After an introductory note on the religion of the Indo-Europeans, some words with the meaning 'god' are cited from different Indo-European languages. Only the words deriving from the stem **deiyú-* have preserved that meaning from Indo-European times. In Germanic there were three words that denoted divine beings: **tīwa-*, **ansu-* and **guda-*. The first two were masculines, the third was a neuter. The gender of the word **guda-* is interesting because the pre-Germanic stem it comes from was masculine; its gender has therefore changed. This can be explained by the assumption that a collective noun functioning as a neuter plural was derived from the stem in question. This collective noun replaced the old plural. Finally, the rarely used singular was re-formed in accordance with the collective noun = neuter plural, and the result was, as could be expected, a neuter singular.

Keywords:

etymology, word formation, gender, semantics, syntax, grammatical categories.

Jón Axel Harðarson
Hugvísindadeild Háskóla Íslands
IS-101 Reykjavík
jonaxelh@hi.is

Margrét Jónsdóttir

Um *væða* og *væðingu*¹ og hlutverk þeirra í samsetningum

1 Inngangur

Tilgangur þessarar greinar er að kanna hegðun sagnarinnar *væða* sem er nú varla notuð í frjálstri dreifingu heldur svo til alltaf sem hluti samsettra sagna eins og *hervæða*, *siðvæða*, *tölvuvæða* og *vígvaæða*.² Efniviðurinn er að langmestu leyti úr gögnum Orðabókar Háskólans, fyrst og fremst úr ritmálssafni en einnig úr textasafni.³ Jafnframt er leitað

¹Efni þessarar greinar var kynnt á hugvísindapingi í HÍ í október 2003 en einnig í opinberum fyrirlestri við Fróðskaparsetur Færeyja skömmu áður. Þorsteinn Indriðason las yfir fyrstu drögin árið 2002 en Aðalsteinn Eyþórsson las greinina yfir á síðari stigum. Báðum eru færðar þakkir fyrir alúð við verkið. Aðalsteinn og Bessi Aðalsteinsson fá þakkir fyrir hjálp við heimildaöflun. Ónefndur yfirlesari sem og ritstjóri fá þakkir fyrir góðar ábendingar.

Víða var leitað að efni um *væða* en án árangurs. En lengi er von á einum því að þegar samningu var nánast lokið benti Gunnlaugur Ingólfsson á grein eftir Gustavs sem beinlínis fjallar um efnið. Greinin birtist í þýsku afmælisriti 1989 og í henni kemur líka fram að Kress (1979:160) getur þriggja nafnorða sem enda á *-væðing*, þ.e. *hervæðing*, *iðnvæðing* og *vélvæðing* og segir þau sagndregin. Gunnlaugur Ingólfsson á þakkir skildar.

²Enda þótt hér verði margsinnis talað um sögnina *væða* er meginmarkmið greinarinnar að kanna hvort hér sé á ferðinni sögn eða viðskeyti, hvort sögnin hafi orðið að viðskeyti að hluta til eða að öllu leyti. Um það er rætt í fimmta hluta.

³Textasafn Orðabókar Háskólans (Orðabók Háskólans = OH) er safn texta í tölvutæku formi. Textarnir eru flestir ungir, langflestir frá síðasta áratug síðustu aldar en nokkrir frá þeim næstsíðasta. Dæmin í ritmálssafni OH eru hins vegar frá 1540 og yngri. Þau eru úr textum af ýmsum toga.

fanga í orðabókum. Sjónarhornið er því bæði sögulegt og samtímalegt. Sjónum er beint að því hvers konar orð/orðhlutar það eru sem skeytt er framan við sögnina, hvort forliðurinn er nafnorð/nafnorðsstofn eins og í *hervæða* og *siðvæða* eða hvort hann er af öðrum toga eins og *einkavæða* er dæmi um. Jafnframt er hlutverk *væða* í samsetningunni skoðað. Sögulega séð er sögnin *væða* nafndregin af kvenkynsorðinu *váð*, nú *voð*. Af sögninni *væða* er nafnorðið *væðing* myndað.

Efnisskipan er þessi: Í öðrum hluta eru m.a. athugaðar heimildir í orðabókum. Hugað er að samsetningum sagna og nafnorða með *væða* /*væðing* að seinni/síðasta lið og merkingarlýsing sagnanna skoðuð. Í þriðja hluta er sjónum beint að aldri og tíðni.⁴ Í fjórða hluta er rætt um þá forliði sem skeytt er framan á sögnina/nafnorðið. Jafnframt er hugað að merkingu og í því skyni m.a. litið á erlendar samsvaranir. Í fimmta hluta er rætt um aðferðir við myndun samsetninganna. Í sjötta hluta eru stutt lokaorð.

2 Orðabókarheimildir

2.1 *væða*

Sögnin *væða* er gömul. Í fornálsorðabók Fritzners (1954) er eitt dæmi og sögnin sögð merkja 'klæða, færa í föt (váðir)'; heimildin er Háva-mál. Það er sama heimild og hjá Sveinbirni Egilssyni (1966(1931)) og Cleasby (1874).⁵ Hjá Guðmundi Andræssyni (1999(1683):168) er *væðast* í merkingunni 'klæða, færa í föt'. Í orðabók Blöndals (1920-1924) er merkingin 'klæða'; hún er sú sama og í Fritzner. Jafnframt segir Blöndal að í nútímamáli sé *væða* oftast afturbeygð, *væðast*. Í fyrstu útgáfu *Íslenskrar orðabókar...* (1963)⁶ er merkingu *væða* lýst svo:

- (1) **væða, væddi** s klæða, færa í föt; mm *væðast* klæða sig, fara í e-ð; í ýmsum samsetn.: *herv.*, *iðnvæða*

⁴Í ritmálssafni *OH* eru *væða*-dæmin oftast varðveitt sem sagnform en líka sem lýsingarhættir notaðir sem lýsingarorð. Séu til dæmi um sögnina í framsöguhætti þá eru lýsingarhættirnir taldir til sagna. Í raun og veru er þó lítil ástæða til að greina þetta í sundur þar sem langlíklegast er að tilviljun ein ráði því að sagnformin hafa ekki fundist.

⁵Í Cleasby er einnig vitnað í kvæði eftir Eggert Ólafsson þar sem merkingin er yfirfærð.

⁶Hér eftir er skammstöfunin *ÍO* með viðeigandi ártali notuð til að vísa til bókarinnar.

Hér er merkingin eins og hjá Fritzner; jafnframt segir að *væða* sé notuð í „ýmsum“ samsetningum. Í seinni útgáfum (1983/2002) er merkingunni lýst svipað. Það skilur þó á milli fyrstu og síðari útgáfna að merkingunni ‘útbúa með’ er bætt við í annarri útgáfu og hún sögð „einkum“ notuð í samsetningum. Það er svo endurtekið í síðustu útgáfu (2002). Í síðari útgáfunum eru fleiri samsetningar nefndar en í þeirri fyrstu, sbr. (1). Um samsetningarnar er rætt í 2.3.

Hjá Jóni Hilmari Jónssyni (1994/2001) er *væða* einungis sýnd sem (seinni) hluti sagnar. Þar er því gengið skrefinu lengra en í *ÍO* (1983/2002). Af Ásgeiri Blöndal Magnússyni (1989) má ráða að *væða* sé notuð jafnt ein og sér sem í samsetningum. Hjá Svavari Sigmundssyni (1985) er *væða* samheiti við *klæða* en *væðast* við *búast*.

2.2 Dæmi úr söfnum *OH*

Í ritmálssafni *OH* eru ellefu dæmi um *væða* (í persónu- eða lýsingarhætti svo og með endingunni *-st*). Elsta heimildin er frá 19ms; það er eina heimildin frá níttjándu öld.⁷ Dæmi úr kveðskap eru sex, öll frá síðustu öld (20f, 20m). Hér verða sýnd nokkur dæmi (orðrétt úr safninu) um notkunina:

- (2) a. Farnir eru dagar,/er að fólkröði/vóð ég *vædd*/ Vafuðs-skrúði.
(KrJ. 21; 19ms)
- b. hljóta sátt yðar, og *væðast* enn brynju og hjálmi fyrir yður.
(BédTríst 63; 20m)
- c. Með ástúð *væðir* himinninn þá, sem hann vill verja falli.
(SEinTrúb 82; 20m)
- d. Einbeittir vísindamenn, *væddir* vaxandi safni heimilda um nær-
ingarfræði og máttugri rannsóknartækni nýrrar aldar.
(AlfrAB 18, 105; 20m)

Dæmunum má skipta í þrennt út frá merkingu. Í fyrsta lagi eru kveðskapardæmi þar sem merkingin er ‘klæða’ (‘búa’), sbr. (2a). Í öðru lagi er dæmi (2b) þar sem merkingin er ‘(her)klæðast’; það er gömul merking, sbr. einnig 2.3. Í þriðja lagi er merkingin (líklegast) ‘búa, útbúa, gæða’, sbr. (2c-d). Það þýðir að hún er nær því sem rætt var um í 2.1 en líka því sem er í samsetningunum eins og sjá má í 2.3. Síðasta dæmið í (2) er úr heimildum með fjölda dæma um *væða* og nafnorðið *væðing* í samsetningum.

⁷fí aldursmerkingu dæma úr ritmálssafni *OH* merkir að dæmið er frá fyrsta þriðjungi viðkomandi aldar, *m* vísar til miðbiks aldarinnar en *s* til síðasta þriðjungsins. Sé dæmi merkt 19s20f leikur vafi á hvort telja eigi dæmið til 19s eða 20f.

Í textasafni *OH* fundust tíu dæmi um *væða*, flest sem lýsingarorð (lýsingarhættir). Í sjö þeirra (öll frá lokum síðustu aldar) er *væða* án forliðar en í öðrum eru formin forskeytt. Í (3) eru nokkur dæmi:

- (3) a. ...Sovétmenn séu miklu betur vopnaðir og *væddir*, ...
 b. Gólfíð brokkar Benedikt bláum sokkum *væddur*, ...
 c. ...*væddust* golfkylfum og rörtöngum ...
 d. slapp Þórarinn klakklaust og *væddur* rómanskri málþekkingu ...

Í dæmi (3a) er merkingin tengd hernaði: segja má að fyrri sögnin, *vopna*, sé endurtekin. Í (3b) (kveðskapardæmi) er merkingin 'klæða'. Í öðrum er hún miklu frekar 'búa, útbúa, gæða' enda þótt stutt geti verið á milli merkinga; dæmin í (3c-d) sýna það t.d. Flest eiga dæmin í textasafninu það sameiginlegt að vísað er beint eða með líkingum til hernaðar í einhverri mynd. En í heild eru mikil merkingarleg líkindi við dæmin í (2).

Í (2) og (3) eru dæmi um endinguna *-st*, þ.e. miðmyndarform. Eðlileg rökleg vensl eru á milli myndanna tveggja. Þetta má sjá í (4) (tilbúin dæmi). Í (4a) tekur germyndarsögnin með sér ytri röklið sem frumlagsgeranda og tvo innri rökliði. Í (4b) er þolandaandlag germyndarsagnarinnar hins vegar orðið að frumlagi með miðmyndarsögninni. Rökliðirnir eru því tveir í stað þriggja í fyrri setningunni:

- (4) a. *X væddi Y með Z.*
 b. *Y Z-væddist.*

Ekkert bendir til annars en að miðmyndin sé eða hafi verið í venjulegum röklegum venslum við germyndina. Þess skal getið að Gustavs (1989:104-105) dregur nokkuð í efa að *væða* sé til í germynd heldur einungis í miðmynd; hann segir þó síðar (bls. 106) að tengslin á milli myndanna tveggja séu mjög náin. Í raun hlýtur hann því að gera ráð fyrir báðum myndum.

Erfitt er að taka afstöðu til þess hvort dæmafjöldinn í söfnunum tveimur er mikill eða ekki. Flest eru þau bókmennta- eða fræðilegs eðlis og að læðist sá grunur að þau sýni lærðan stíl og endurspegli ekki þá staðreynd að sögnin er lítið eða ekkert notuð í daglegu tali nú enda þótt erfitt sé að sanna.⁸ Í því sambandi er nauðsynlegt að benda á að fæst dæmanna eru persónuform sagnar í germynd heldur eru þau flest myndir sem jafnvel má líta á sem lexíkalíseraðar.

⁸Leit á netinu bendir þó eindregið til þess að sögnin sé ekkert notuð. Jafnframt má geta þess að *væða* er hvorki að finna í *Íslenskri orðtíðnibók* (1991) né í *Orðabók um slangur...* (1982); í þeirri síðarnefndu er heldur ekki nafnorðið *væðing*, hvorki eitt sér né í samsetningum.

2.3 væða í samsetningum

Í Fritzner (1954) er dæmi (úr Gylfaginningu) um sögnina *hervæða* og er merkingin 'færa í herváðir = herklæða'.⁹ Hjá Guðmundi Andræssyni (1999(1683):168) og Birni Halldórssyni (1992(1814):214) merkir *hervæðast* 'vopnast'. Í Orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík, sem samin var á árunum 1734–1779 (á vef OH (undir „orðaskrár“)), eru dæmi um *hervæða* og *hervæðast*. Merkingin er svipuð og hjá Guðmundi og Birni: *hervæða* merkir 'búast alvæpni' (panopliam induere) og *hervæðast* 'vopnast' (arma induere). Blöndal (1920–1924) segir *hervæða* merkja 'vopna' en sé sögnin afturbeygð, *hervæðast*, merki hún 'búast til bardaga' (ruste sig til Kamp) eða 'fara í herklæði' (iføre sig Rustning): *hervæðast* merkir því 'vopnast'. Þannig er Blöndal á sömu miðum og Guðmundur, Jón og Björn. Merkingin er því sú sama og í sögnunum *herbúa* og *vopnbúa* hjá Blöndal og í öllum útgáfum ÍO.¹⁰ Gustavs (1989:103–104) nefnir einmitt sögnina *vopnbúa* en líka *her-*, *vél-* og *víg-búa* og getur merkingartengslanna við *hervæða*. Hann gerir jafnframt ráð fyrir því að þær hafi getað verið fyrirmynd *væða*-sagnanna sem hafi svo yfirtekið merkingarsviðið en *búa*-sagnirnar hafi vikið. Þess ber að geta að Gustavs (1989:99) lítur svo á að (gamla) sögnin *hervæða* hafi verið endurvakin og það hafi stuðlað að nýsköpun.¹¹ Með því á hann væntanlega við virkni *-væða* sem birtist í fjölda sagna.

Í ritmálssafni OH er fjöldi dæma um *hervæða*. Aðeins eitt öruggt dæmi er frá næstsíðustu öld, í þýðingu á fornu riti. Í dæmunum má vel sjá þá merkingarþróun sem Guðmundur Andræsson lýsir líklega fyrstur: Í stað merkingarinnar 'fara í herklæði' eða 'búast til bardaga' er komin merkingin 'vopna, vígbúast'; í textasafninu er sú merking allsráðandi. Merkingin bendir til þess að sögulega séð sé sögnin dregin af nafnorðinu *herváð(ir)* (>*hervoð(ir)*) 'herklæði'. Orðið er til í fornu máli en dæmin eru fá sbr. Fritzner (1954) og Sveinbjörn Egilsson (1966(1931)); sjá einnig Gustavs (1989:99).¹² Það að líta á sögnina *hervæða* sem nafn-

⁹Sama dæmi er hjá Cleasby (1884) undir *væða*.

¹⁰Sagnirnar *herbúa* og *víg-búa* eru einnig í ritmálssafni OH; fimm dæmi eru um *herbúa* en eitt um *víg-búa*; öll dæmin eru frá níttjándu öld. Skv. Fritzner (1954/1972) er lýsingarformið *herbúinn* til í fornu máli en ekki persónuform sagnarinnar.

¹¹Gustavs (1989:106–107) bendir á að Kress (1979) hafi ekki minnst á nýsköpunina, aðeins merkingarbreytingu.

¹²Gustavs (1989) vitnar til sömu heimilda og hér koma fram um sögnina *hervæða* í fornu máli. Orðabókarheimildir hans um *-væða/-væðing* í yngra máli eru Blöndal (1920–1924) og (1963) og ÍO (1963/1983).

dregna fær stuðning af því að hún er eina samsetta *væða*-sögnin frá þessum tíma. Og þar sem litlar heimildir eru um sögnina *væða* eina og sér í fornu máli er engin sérstök ástæða til að líta svo á að *hervæða* sé mynduð úr tveimur orðum, *her+væða*. Engin ástæða er heldur til að telja að *væða* sé bakmynduð (mynduð með back-formation) af *hervæða* enda þótt fræðilega sé það ekki útilokað.¹³

Í viðbæti Blöndalsorðabókarinnar (1963) eru dæmi um sagnirnar *iðnvæða*, *rafvæða* og *völvæða* og kannski fleiri. Í eldri útgáfum *ÍO* (1963/1983) er þessar sagnir og ýmsar aðrar að finna, einkum þó í yngri útgáfunni.¹⁴ Þær og fleiri eru sérstakar flettur í *ÍO* (2002). Merkingin er sögð þessi:

(5)	a.	hervæða	s	búa vopnum, vopna > <i>hervæða sig/hervæðast/hervæða e-n</i>
	b.	iðnvæða	s	koma á fót iðnaði, stóriðju > <i>iðnvæða land</i>
	c.	rafvæða	s	búa rafmagni, veita rafmagni um til almennra nota > <i>rafvæða sveitirnar</i>
	d.	tölvuvæða	s	beita tölvutækni við verk, skipulagningu o.þ.h. > <i>tölvuvæða þjóðfélagið</i>

Hér má sjá að sleppt er merkingunni 'færa í hervoðir = herklæða' í *hervæða*, eins og Fritzner gefur, og *hervæðast* sem fyrst er að finna hjá Guðmundi Andræssyni. Merkingarlýsingin er sú sama í öllum útgáfum *ÍO*. Lýsingin á sögninni *rafvæða* er sambærileg þeirri á *hervæða*, þ.e. 'búa e-u, útbúa með e-u, gæða e-u'. Þótt merking *iðnvæða* sé að breyttu breytanda sögð önnur er eðlilegast að skilja hana á svipaðan hátt, þ.e. 'búa/gæða iðnaði'. Merkingu *tölvuvæða* er á hinn bóginn ekki lýst eins og búast hefði mátt við því að merkingunni 'búa tölvum' er sleppt enda þótt hún sé kannski sú algengasta. Sagnirnar *litvæða*¹⁵ og *siðvæða* eru ekki sérstakar flettur enda þótt þeirra sé getið í lýsingunni á *væða*; grunnmerking þeirra er sú sama og áður nefndra sagna. En sé lýsingin hér rétt hefur *væða* glatað sinni upprunalegu merkingu því merkingin 'klæða, færa í föt' kemur hvergi við sögu í samsetningum, ekki heldur í *hervæða*.

Í (5) eru nokkrar samsetningar með *væða* úr *ÍO* (2002). Sögnin *einkavæða* er ekki þar á meðal enda þótt hún sé sérstök fletta í bókinni.

¹³Yfirlesari benti á að bakmyndun væri hugsanleg.

¹⁴Í *ÍO* (1983) er dæmi um sögnina *vatnsvæða*, sbr. Gustavs (1989:108). Sögnin er ekki í öðrum útgáfum bókarinnar.

¹⁵Sögnina *litvæða* og nafnorðið *litvæðing* er ekki að finna í ritmálssafni *OH*. Orðin eru hins vegar bæði í *ÍO* (1983) undir *væða* og *væðing*.

Henni er svo lýst :

- (6) **einkavæða** s ... · selja fyrirtæki í opinberri eigu til einkaaðila (einstaklinga eða fyrirtækja) > *ríkisstjórnin vill einkavæða bankann*

Hér er merkingunni lýst á allt annan hátt en hjá sögnunum í (5). Deila má um hvort þessi lýsing er rétt. Allt eins má segja að merkingin sé ‘gera að einkarekstri/breyta í einkarekstur’.¹⁶

2.4 væðing

Enda þótt *væða* og *hervæða* sé að finna hjá Fritzner (1954) (og Cleasby (1874)), sbr. 2.1 og 2.3, er nafnorðið *væðing* þar ekki, hvorki eitt og sér né sem seinni/síðari hluti samsetningar. Það sama á við um Blöndal (1920–1924); í viðbætinum (1963) er hins vegar að finna nokkrar samsetningar við hlið samsvarandi sagna: *iðnvæðing*, *rafvæðing*, *vélvæðing* og e.t.v. fleiri. Í þessu sambandi er vert að líta á það sem Jón Aðalsteinn Jónsson (1960:158) hafði að segja um *Tækniórðasafn* sem kom út 1959:

- (7) Sennilega er orðabókarnefnd um að kenna, að nýyrði eins og *iðnvæðing* og *rafvæðing* sjást ekki í safninu, en ótækt er það að mínum dómi, þar sem þetta er fyrst og fremst safn tækniórða, sem fyrir koma í málinu, en ekki nýyrðasafn á vegum orðabókarnefndar. Tel ég ekki rétt að fella hér dóm um einstök orð, heldur greina frá þeim orðum, sem fyrir koma og notuð eru af almenningi.

Hér segir Jón Aðalsteinn að orðin *iðnvæðing* og *rafvæðing* séu notuð af almenningi enda þótt ekki séu þau viðurkennd af fræðimönnum á sviði íslensku. Orð hans fá stuðning af dæmunum í ritmálssafni *OH*. Þessi skrif Jóns Aðalsteins eru það elsta sem fundist hefur á prenti sem varðar viðfangsefni þessarar greinar.

Í elstu útgáfu *ÍO* (1963) er nafnorðið *væðing* ekki sérstök fletta heldur aðeins hluti samsetninga, sbr. t.d. *hervæðing* og *rafvæðing*. Í *ÍO* (1983) er *væðing* á hinn bóginn fletta. Þó er ljóst af því hvernig orðið er merkt að það er einungis til í samsetningum. Í síðustu útgáfunni (2002) er orðið *væðing* ekki sérstök fletta heldur aðeins hluti samsetninga. Af bók Jóns Hilmars Jónssonar (1994/2001) má ráða að *væðing* sé aðeins (seinni) hluti samsetningar. Í söfnum *OH* er orðið *væðing* til sem upp-

¹⁶Í *Hagfræðiorðasafni* (2000) er sögnin *einkavæða* þýðing á ensku sögninni *privatize*. Um merkingu sagnarinnar/nafnorðsins má jafnframt vísa til umræðna í *Læknaðinu*, 2. og 3. tbl., 89. árg. 2003.

flettiorð en athugun leiddi í ljós að það var hluti samsetningar.¹⁷ Að öðru leyti er orðið einungis að finna sem hluta samsetningar og dæmin fjölmörg. Í grein Gustavs (1989:106) er hins vegar að finna eina örugga dæmið um sjálfstæða notkun nafnorðsins en það er í nafni á smásögu.¹⁸

2.5 Samantekt

Í þessum kafla voru ræddar heimildir um *væða* og nafnorðið *væðing*, jafnt ein og sér og í samsetningum. Niðurstaðan var sú að *væða* og *væðing* væru svo til aldrei notuð í frjálsri dreifingu. Orðabókarsagan var rakin og dæmi sýnd um merkingarþróun. Færð voru að því rök að sögnin *hervæða* væri nafndregin enda er hún eina samsetta *væða*-sögnin fram á síðustu öld.

3 Aldur og tíðni sagna/nafnorða sem hafa *væða/væðing* að seinni/síðasta lið

3.1 Inngangur

Í þessum hluta verður rætt um aldur og tíðni. Við aldursgreiningu ber einkum að hafa í huga að orð, sem er að finna í ritmáli af einhverjum toga, hefur mjög líklega verið notað í talmáli um nokkra hríð. Aldursgreiningin verður því aldrei nákvæm. Tíðnitölum ber líka ávallt að taka með varúð enda sýna þær í besta falli ákveðnar tilhneigingar en aldrei endanlegar niðurstöður.

3.2 *væða*-sagnir í samsetningum

Í söfnum *OH* eru fjölmargar samsetningar með *-væða*. Þær má sjá í (8) þar sem aðeins er sýndur fyrri liður/liðir samsetningarinnar.¹⁹

¹⁷Í ritmálssafninu er orðið *væðing* hluti samsetningarinnar *fiskkassavæðing*; í textasafninu er *væðing* ljóslega notað í stað orðsins *einkavæðing*. Á netinu fundust tvö dæmi um að orðið *væðing* væri notað eitt og sér. Í bæði skiptin er þó nafnorðið undanskilið (*síma-* og *gagnasamskiptavæðing*, *flis(peysu)væðing*).

¹⁸Smásagan *Væðing* er í bók Sigurðar Á. Friðþjófssonar (1983), *Sjö fréttir*. Sagan fjallar um tölvuvæðingu.

¹⁹Formin eru ýmist persónuform (a) eða lýsingarháttar-/lýsingarorðsform (b) enda hafa persónuformin ekki fundist. (-) fyrir framan sögnina merkir að til séu dæmi með

(8)	a.	einka- bekkja- (-)her- (-)iðn-	kassa- ljós- markaðs- myndavéla-	ný- ²⁰ raf- sið- tank-	tækja- (-)tækni- (-)tölvu- vagn-	vél- víg- þotu-
	b.	atóm- bíl- fjölmiðla-	kaup- kjarnorku- mynd-	myndbanda- ²¹ rök-	sjónvarps- skyni- ²²	útvarps- vopn- ²³

Í áður nefndri grein Gustavs (1989) er að finna ýmis dæmi sem ekki er að finna í söfnum *OH*; viðmiðunum sem lýst er í (8) er beitt í (9):²⁴

(9)	a.	gas-	kapal-	sölu-	vatns-
	b.	atómsprengju- bryn- byssu-	glys- íþróttá- kerfis-	kvikmyndavéla- rafeinda-	vídeó- þylu-

Aftur verður vikið að sögnunum og tíðni þeirra í 3.4.

3.3 væðing í samsetningum

Mikinn fjöldi nafnorða með *-væðing* í seinni/síðasta lið er að finna í sögnum *OH*:

(10)	afl- alþjóða- bifreiða- bíl- borgar- bók- breiðbands- einka- evrópu- frysti-	gám- gáma- hag- (-)her- (-)hita- hlutafélaga- hlutafélags- hlutafjár- hnatt- holræsa-	iðn- kara- kassa- kaup- kjörbúða- markaðs- múg- myndbanda- námu- núttíma-	ný- orku- (-)raf- rafeinda- rök- samyrkju- sið- sjálf- sjúkdóms- skyn-	tank- (-)tækja- tækni- (-)tölvu- vatns- vél- verð- (-)víg- vopna- vöru-
------	---	--	--	---	--

forlið af einhverju tagi. Sleppt er dæmum með forskeytunum *al-* og *ó-*.

²⁰Líta verður svo á að *ný-* gegni öðru hlutverki en *al-* og *ó-*. Merking sagnarinnar *nývæða* er 'núttímavæða', þ.e. 'færa til núttímahorfs', og samsvarar ensku sögninni *modernize*, sbr. *Orðasafni í stjórnmálafræði* (2002).

²¹Gustavs (1989) gefur dæmi um *myndbandavæða*.

²²Lýsingarhátturinn *skynivæddur* er forvitnilegur vegna þágufallsins í fyrri lið. Orðið er að finna í grein Kristínar Bjarnadóttur (2000). Að samsetningarleiðinni verður aftur vikið í 4.1.

²³Gustavs (1989) gefur dæmi um *vopnvæðast*.

²⁴Auk dæmanna í (9) nefnir Gustavs (1989) samsetningarnar *endursiðvæða*, *endurhervæðast*, *hátækni-væddur* og *kjarnorkuvíg-væða*. Í (8) eru dæmi um *siðvæða*, *hervæða*, *tækni-væða* og *víg-væða*. Gustavs hefur dæmi um nafnorðið *endurhervæðing*. Sögnina *vatnsvæða* er að finna í *ÍO* (1983), sbr. neðanmálsgrein 14, en ekki í ritmálssafni *OH*; þar er hins vegar nafnorðið *vatnsvæðing* (20s). Þess skal getið að langflest dæma Gustavs eru úr Þjóðviljanum.

Hjá Gustavs (1989) eru orð sem ekki eru í söfnum *OH*. Þau eru þessi:

(11)	kapal-	kjarnorku(víg/vopna)-	sjálfvirkni-	vídeó-
	kapla-	mynd-	sjónvarps-	vopn-

Orðin eru verknaðarnafnorð. Þau lýsa þeim verknaði sem sögnin tjáir. Um merkingu einstakra nafnorða verður rætt í í kafla 4.2.

3.4 Samsvörun sagna og nafnorða

Minnihluti nafnorðanna á sér samsvörun í sögn eða lýsingarhætti. Séu nafnorðin í (10) og (11) borin saman við sagnirnar í (8a) og (9a) kemur í ljós að þörin sem eru til eru sextán, sbr. (12a), en sjö eru um lýsingarhátt og nafnorð, sbr. (12b):

(12)	a.	einka-	kassa-	sið-	tölvu-
		her-	markaðs-	tank-	vatns-
		iðn-	ný-	tækja-	vél-
		kapal-	raf-	tækni-	víg-
	b.	bíl-	myndbanda-	rök-	vopna-
		kaup-	rafeinda-	vídeó-	

Í flestum tilvikum er aldursamsvörun á milli sagnar og nafnorðs. Það er þó ekki algilt. T.d. eru heimildir um sagnirnar *tæknivæða* og *víg væða* og lýsingarháttinn *kaupvæddur* nokkru eldri en nafnorðin. Tilviljun ein veldur því. Það er jafnframt tilviljun að dæmi um sögnina *siðvæða* eru nokkru yngri en dæmin um nafnorðið *siðvæðing*.²⁵

3.5 Aldursdreifing væða-sagna

Í 2.1–2.3 kom fram að dæmin um *væða* eru langflest frá síðustu öld. Í ritmálssafni *OH* er aðeins eitt öruggt dæmi frá 19. öld, um *hervæða*. Sex dæmi eru frá fyrsta þriðjungi síðustu aldar, það elsta frá 1914. Öll önnur dæmi um *væða* í samsetningum eru yngri.

Í þeim tölum sem fara hér á eftir verður greint á milli dæmanna í (8) eftir því hvort þau eru úr ritmálssafni eða textasafni *OH*. Dæmin úr textasafninu verða höfð sér enda eru þau nánast öll frá sama tíma (um og eftir 1990). Það sama á raunar að mestu leyti við um orðin frá Gustavs í (9); þau eru langflest frá níunda áratug síðustu aldar, nokkur þó frá þeim áttunda. En ritmálssafn *OH* sýnir að dæmum fjölgar eftir

²⁵Orðið *skynvæðing* er eitt þeirra orða sem til er. Engin dæmi eru um sögnina/lýsingarháttinn **skynvæða*. Hins vegar er til dæmi um lýsingarháttinn *skynvæddur*, sbr. neðanmálsgrein 22.

því sem líður á tuttugustu öldina. Fjölgunin er af tvennum toga. Annars vegar eykst virknin þar sem nýjum samsetningum með *væða* fjölgar. Á hinn bóginn fjölgar dæmum um einstök orð. Enda þótt fjölgun nýmyndananna skipti mestu segir aukin tíðni líka ákveðna sögu þar sem hún gefur til kynna að hve miklu leyti viðkomandi orð hafi náð að festa sig í sessi, sbr. einnig hugmyndir Bauer (2001:56–58) og Haspelmath (2002:109). Sé þetta lagt saman og greint eftir aldri er fjöldinn þessi:

(13)		19m	20f	20fm	20m	20s
	Fjöldi dæma	1	6	2	30	34

Elsta dæmið er um sögnina *hervæða*. Dæmin sem merkt eru 20f og 20fm eru líka um þá sögn; það eru jafnframt sjö af 30 dæmum frá 20m. Þá eru eftir níu orðmyndir sem elstu dæmi eru um frá þessum tíma (20m). Orðin eru (tíðnitölur innan sviga):

(14)	a.	iðnvæða(st) (8)	tankvæða (1)	vélvæða (7)
		rafvæða (1)	tæknivæða (3)	vígvaða (1)
	b.	atómvæddur (1)	kaupvæddur (1)	

Elsta dæmið um *tæknivæða* er frá um 1950. Heildarfjöldi dæma um þá sögn er líka mestur í safninu, 11 dæmi. 34 dæmi eru frá síðasta þriðjungi síðustu aldar. Af þeim er eitt dæmi um *hervæða*. Þau form sem fyrst koma fyrir á þessum tíma (20s) eru eftirfarandi (fjöldi dæma og ártal elsta dæmis innan sviga):

(15)	a.	einkavæða (2;1988)	rökvæða (1;1986)
		markaðsvæða (1;1992)	siðnvæða (3;1973)
			tölvuvæða (4;1980)
	b.	myndbandavæddur (1;1985)	skynivæddur (1;1978)

Í textasafni *OH* fundust rúmlega tvö hundruð dæmi um *-væða* (persónu- og lýsingarform). Þau eru nánast öll frá því um og eftir 1990. Flest dæmin eru um *iðnvæða* og *tæknivæða* en líka *einkavæða*, *hervæða*, *rafvæða*, *tölvuvæða* og *vélvæða*. Þetta eru sagnir sem er að finna í ritmálssafni *OH* eins og sjá mátti í (14) og (15). Dæmin frá Gustavs sem ekki eru í söfnum *OH*, sbr. (9), eru langflest frá níunda áratug síðustu aldar eins og áður hefur komið fram. Engin leið er hins vegar að gera sér grein fyrir heildarfjölda dæma hans.

Í *Íslenskri orðtíðnibók* (1991) er eitt dæmi um *rafvæða* en tvö dæmi um lýsingarháttinn (*ný*)*iðnvæddur*. Önnur dæmi um *væða* eru þar ekki.

3.6 Aldursdreifing nafnorða sem enda á *væðing*

Elsta dæmið úr ritmálssafni *OH* um *væðing* í samsetningum er *hervæðing* frá öðrum þriðjungi tuttugustu aldar. Frá þeim tíma hefur samsetningunum fjölgað mikið. Um flest þeirra er þó aðeins eitt dæmi. Það er tímanna tákn að flest dæmin eru um orðið *tölvuvæðing*, eitt og sér eða sem hluta af samsetningu. Í textasafni *OH* fundust á sjötta hundrað dæma um orð sem enda á *væðing*, langflest um orðin *iðnvæðing* og *vélvæðing*. Algengustu nafnorðin og sagnirnar úr textasafninu endurspeгла hvort annað; nafnorðin eru þó miklu fleiri en sagnirnar. Algengustu textasafnsorðin eru líka í meginráttum þau sömu og þau úr ritmálssafninu. Dæmin frá Gustavs sem ekki eru í söfnum *OH*, sbr. (11), eru langflest frá níunda áratug síðustu aldar en dæmafjöldinn er óviss. Þess skal getið að í *Íslenskri orðtíðnibók* (1991) eru fimm orð sem enda á *væðing*. Sjö dæmi eru um orðið *vélvæðing* en eitt um hvert hinna.

3.7 Yngstu dæmin

Sífelld bættast nýjar sagnir í hóp *væða*-sagna. Í (16) eru dæmi um sagnir sem ekki hafa áður verið nefndar í þessari grein. Í (16c-d) má sjá að hægt er að skeyta tegundarnöfnun eða skammstöfunum framan við *væða*.²⁶

(16)	a.	alþjóða- blogg(er)- breiðbands- evrópu- fartölvu- hlutafélaga-	hlutafélags- hlutafjár- hnatt- internet- kara-	klám- makka- nútíma- orku- rafeinda-	rök- sagna- sendiráða- séðogheyr- sjálfvirkni-	sjúkdóma- sjúkdóms- skák- vef- vetnis-
	b.	ein-				
	c.	ADSL- o.fl.	FM-	hf./háeff-	ISDN-	RSS-
	d.	Bachelor-	Philippe Stark-	Tetra-	Windows-	o.fl.

Eðlilegt framhald þessa eru svo nafnorðin sem ekkert lát virðist vera á.

²⁶Sagnirnar í (16) hafa flestar fundist á netinu með aðstoð leitarvéla, þó ekki *sagna-væða* sem höfundur heyrði í útvarpinu 29. maí 2003. Lýsingarhátturinn *einvæddur* er úr bók Sigurðar Gylfa Magnússonar (2000:9).

3.8 Aldursdreifing og orðmyndun

Margt fróðlegt má lesa úr framkomnum upplýsingum. Fyrst skal nefna Blöndalsviðbættinn (1963) og fyrstu útgáfu *ÍO* (1963), sbr. 2.3. Þar er að finna dæmi um sögn með *væða* í seinni lið. Segja má að útgáfur *ÍO* endurspegli ákveðna þróun. Í þeim öllum er *væða* sérstök fletta. Í fyrstu útgáfunni er sagt að notkunin tengist ýmsum samsetningum en í þriðju er orðalagið þrengra og sagt að sögnin sé einkum notuð í samsetningum. Þó er *væða* áfram fletta og ekkert gefið til kynna annað en að sögnin sé í fullri notkun. Það má e.t.v. ráða af dæmunum í (3). Ýmislegt mælir þó gegn því þegar grannt er skoðað, t.d. eru þau flest lýsingarorð/lýsingarhættir. Og af dæmunum í ritmálssafni *OH* í (2) er ekki að sjá að *væða* sé mikið notuð ein og sér þótt dæmin séu ellefu og þau nái yfir um a.m.k. fimmtíu ára tímabil. Ekkert dæmi er frá síðasta þriðjungi síðustu aldar. Samsetningum fer mjög fjölgandi eftir því sem líður á tuttugustu öldina, sbr. (14) og (15) í 3.4. Sömu þróun og hér hefur verið lýst má sjá hjá nafnorðunum, sbr. 3.5.

Í orðmyndunarfræði er gerður munur á lærðri og virkri orðmyndun, sbr. Eirík Rögnvaldsson (1990:26 og vísanir frá honum). Vel er hugsanlegt að orð með *væða/væðing* að seinni lið hafi upphaflega orðið til við lærða orðmyndun; til þess bendir sögnin sjálf og notkun hennar sjálfstæðrar, sbr. (2–3), svo og dæmin um hana og nafnorðið í samsetningum, einkum frá miðri síðustu öld. Í mjög mörgum tilvikum er líka verið að þýða erlend hugtök eins og rætt verður í 4.3. En sé þetta rétt hefur skeið lærðrar samsetningar liðið fljótt; það votta t.d. yngstu dæmin, sbr. (16). Í þessu sambandi er líka vert að líta á orð Jóns Aðalsteins Jónssonar (1960) sem vitnað var til í (7) þar sem hann segir beinlínis að orð eins og *iðnvæðing* og *rafvæðing* séu notuð af almenningi enda þótt ekki séu þau viðurkennd af fræðimönnum. Og með orðum sínum um að í *Tækniorðasafninu* eigi (líka) að vera orð sem almenningur notar enda sé safnið „ekki nýyrðasafn á vegum orðabókarnefndar“ gerir Jón Aðalsteinn í raun og veru mun á lærðri og virkri orðmyndun.

3.9 Samantekt

Þessi kafli var að miklu leyti helgaður aldursdreifingu sagna/nafnorða sem hafa *væða* eða *væðing* að seinni/síðasta lið. Það er ekki aðeins að orðin og aldursdreifingin veiti orðfræðilegar upplýsingar heldur

bera þær ört vaxandi tækniþróun og öðrum samfélagslegum breytingum hvers tímabils glöggt vitni. Það má sjá séu t.d. dæmin í (16) skoðuð. Jafnframt kom fram hve frjó orðmyndun með *væða/væðing* er sem sést best í því hve fjölbreyttrar merkingar orðaforðinn er. Um orðmyndunarháttinn verður rætt í fimmta hluta. En næst verður hugað að gerð og merkingu samsetninganna.

4 Eðli og merking samsetninga sem hafa *væða/væðing* að seinni/síðasta lið

4.1 Forliðir sem skeytt er framan við *væða/væðing*

Eitt þeirra atriða sem huga þarf að eru vensl forliðarins við aðalorðið, þ.e. höfuðið (beygða liðinn), í samsetningunni. Svo til öllum þeim orðum, sem hafa *væða/væðing* í seinni/síðasta lið, má skipta í tvo flokka eftir eðli þess liðar sem fer næst á undan: Orðin eru annaðhvort fast eða laust samsett. Til fyrrnefnda hópsins teljast t.d. orð með *blogg-*, *hnatt-*, *klám-*, *tækni-*, *vídeó-* og *víg-* í fyrri lið; einnig *bryn-*, *raf-* og *séðogheyr-*. Til þess síðarnefnda teljast t.d. *alþjóða-*, *evrópu-*, *íþrótta-*, *makka-*, *útoarps-* og *þyrllu-*. *skyni-* í *skynivæddur* hefur algjöra sérstöðu vegna þess að þar er þágufall eintölu í fyrri lið (laus samsetning): *skyni-*. Ekki er þó óhugsandi að *i* sé tengistafur eins og í *frystivæddur*.²⁷ Dæmi eru um forliði sem ekki eru nafnorð, t.d. *ein-*, *einka-*, *ný-* og *sjálf-*. Eins og sjá mátti í (16b–c) í 3.6 er algengt nú að erlendum orðum (tegundarheitum) og skammstöfunum sé skeytt framan við *væða*: *Windows-væða*, *ADSL-væða* o.fl. Á skammstafirnar má líta sem nafnorðsstofna. Mörg dæmi eru um að samsettum forliðum/orðum sé skeytt framan við sögnina/nafnorðið. Fyrri liður samsetningarinnar getur verið stofn eða eignarfall, t.d. *vopn-* og *vopna-*. Dæmi eru um að til séu orð með eignarfalli eintölu og eignarfalli fleirtölu af sama orði, t.d. *sjúkdóms-* og *sjúkdóma-*. Orð veikrar beygingar eru alltaf laust

²⁷Vænlegast er að fylgja Þorsteini G. Indriðasyni (1999:110; neðanmálgrein 5) í því að í laust samsettu sögnunum/nafnorðunum séu veiku karl- og kvenkynsorðin í eignarfalli eintölu en ekki í þolfalli eða þágufalli eintölu, sbr. t.d. *námuvæða/námuvæðing*. Ástæðan er sú eins og fram kemur hjá Þorsteini að þolfall og þágufall eru sjaldnast forliðir samsetninga. Það getur þó gerst eins og lesa má um í 4.1, sbr. líka neðanmálgrein 22. Um eignarfall eintölu og fleirtölu í samsetningum og ýmislegt fleira sem tengist samsetningum má lesa hjá Þorsteini í sömu grein á bls. 114 o.v. og um hlutverk og eðli tengihljóða á bls. 116–119.

samsett, sbr. t.d. *evrópuvæða*. Í sumum orðum gæti hljóðafar hafa stuðlað að myndunarleið, sbr. t.d. *markaðsvæða*; hér væri föst samsetning óhugsandi. Sögnin *breiðbandsvæða* er dæmigerð fyrir orð með samsettan forlið. Slík orð eru langoftast eignarfallssamsett, sbr. Baldur Jónsson (2002:214).

Í orðum með *ný-*, sbr. sögnina *nývæða* og nafnorðið *nývæðing*, hefur *ný-* sömu merkingu og *nútíma-*, sbr. neðanmálgrein 20. Í lýsingarhættinum *einvæddur* og nafnorðinu *einvæðing* er töluorðsstofninn *ein-*. Sögnin *einkavæða* er einstök í sinni röð þar sem forskeytinu *einka-* er skeytt frama við *væða*. Þetta er eina sagnadæmið með *einka-*. Sé það auk þess rétt eins og rökstutt verður nánar í 5.3 að *væða* hagi sér eins og viðskeyti í samsetningum ætti orð eins og *einkavæða* að vera óhugsandi þar sem forskeyti og viðskeyti mynda ekki orð. Orðið *einkavinavæðing* er hins vegar myndað á hefðbundinn hátt. Því má e.t.v. álykta að sögnin *einkavæða* sé stytting. Orðið *sjálfvæðing* vekur líka athygli. Þar er á sama hátt eðlilegast er að gera ráð fyrir styttingu.

4.2 Um merkingu

Í 2.1 var gerð grein fyrir því hvernig *væða* jókst að merkingu þar sem merkingin 'búa, útbúa, gæða' bættist við hina upphaflegu 'klæða, færa í fót'. Í 2.3. kom fram að í upphafi merkti sögnin *hervæða* 'færa í hervoðir = herklæða'. Með tímanum breyttist merkingin og varð 'búa vopnum, vopna'. Þar eru því líkindi við yngstu dæmin af *væða*, þ.e. þau með merkingunni 'búa, útbúa, gæða'. Merking flestra annarra sagna með *væða* í seinni lið er svipuð að breyttu breytanda. Fleiri tilbrigði er þó að finna:

- (17) 1. 'búa, útbúa með, gæða'
 2. 'breiða út, gera X-legt' X = fyrri hluti samsetningar
 3. 'búa til, gera að e-u'
 4. 'gera háð e-u'

Fyrsta hópnun tilheyrir t.d. áhrifssagnirnar *kassavæða*, *ljósvæða* og *tækjavæða* sem allar merkja 'búa, gæða' því sem fyrri hluti samsetningarinnar lýsir. Það sem um ræðir er gætt (nýjum) eiginleikum með því að (sögnin) *væða* er notuð til að mynda áhrifssögn sem merkir 'X öðlast Y' þar sem X er gerandafrumlag en Y er þolandaandlag. Hið sama á líka við um mörg lýsingarformanna, sbr. (8b), sem notuð eru í setningum þar sem þolandaandlagið er komið í frumlagsstöðu. Þannig merkir t.d. orðið *bílvæddur* 'búinn bílum' og *vopnvædd-*

ur 'búinn vopnum'. Og í nafnorðunum endurspeglast sama merking: *bílvæðing* 'það að búa bílum', *tækjavæðing* 'það að búa tækjum' o.fl.

Til annars hópsins teljast sagnir/nafnorð sem merkja 'breiða út, gera X-legt'. Sömu málfræðilegu forsendur liggja þar að baki og hjá fyrsta hópnum. Til hópsins teljast m.a. sagnirnar *alþjóðavæða*, *hnattvæða* og *klámvæða*, sbr. einnig nafnorðin *alþjóðavæðing*, *hnattvæðing* og *klámvæðing*.²⁸ Tvö fyrstu nafnorðin eru í *ÍO* (2002) og eru skýrð á sama hátt: 'aukin samskipti og viðskipti af ýmsu tagi milli þjóða heims, m.a. vegna bættra fjarskipta og samgangna'. Þessi skýring er e.t.v. ekki allveg nægjanleg og eðlilegra gæti verið að gera ráð fyrir að þeim til grundvallar liggi merkingin 'breiða út um heiminn, gera alþjóðlegt/hnattrænt'. Sama grunnmerking er í sögnunum *evrópuvæða* 'breiða út um Evrópu, gera evrópulegt', *nútímavæða* og *nývæða* sem bæði merkja 'breiða út nútímann, gera nútímalegt'.

Flestar *væða*-sagnir tilheyra fyrsta og öðrum hópi. Hóparnir eiga það sameiginlegt að þeir merkja að gæða það sem um ræðir (nýjum) eiginleikum. Enda þótt hér sé greint á milli þeirra er það í mörgum tilvikum erfitt.

Í þriðja hópnum er grunnmerkingin 'gera eða skapa eitthvað (nýtt)'. Þar eru sagnirnar *sjúkdóms-/sjúkdómavæða*; merkingin er 'búa til sjúkdóm'.²⁹ Sögnina *einkavæða* er eðlilegast að telja til þessa hóps.³⁰ Sömu merkingu má kannski finna í sögninni *klámvæða* enda þótt vænlegra geti verið að telja hana til annars hópsins. Af orðunum *hagvæðing*, *kaupvæðing* og *verðvæðing* mætti draga þá ályktun að sagnir eins og **hagvæða*, **kaupvæða* og **verðvæða* merktu 'gera háð hag, kaup/kaupum, verði'. Þessi orð teljast því til fjórða og síðasta hópsins. Fleiri orð þarfnast skýringar og erfitt að flokka þau til tiltekinna hópa.

Færri sagnir tilheyra þriðja og fjórða merkingarhópi en þeim

²⁸Í *Veru*, 2. tbl. 2001, sbr. <http://vera.is>, segir m.a. orðrétt um orðið *klámvæðing*: Orðið *væðing* vísar til þess að búið sé að dreifa einhverju út um allt (sbr. *rafvæðing*) og það er einmitt það sem verið hefur að gerast.

²⁹Um sögnina *sjúkdómsvæða* mætti stundum alveg eins nota *sjúkdómsgera*. Um þá sögn fundust mörg dæmi á netinu. Það kallar á þá spurningu hvort *gera* í þessari sögn og ýmsum öðrum eins og t.d. *hlutgera*, *persónugera*, *raungera* og *tákngera* sé viðskeyti eins og *væða* og rökstutt verður nánar í 5.3.

³⁰Sögnin **einvæða* sem þó hafa aðeins fundist dæmi um í lýsingarhætti ætti heima í þessum hópi. Þá ályktun má draga af orðum Sigurðar Gylfa Magnússonar (2000:137 o.v.) þegar hann talar um *einvæðingu* sögunnar, þ.e. gera söguna að einstaklingssögu.

tveimur fyrstu en líklega er hægt að fullyrða að allir hóparnir séu virkir nú. Í því sambandi má benda á nýlegar sagnir eins og t.d. *vetnisvæða* sem tilheyrt gæti fyrsta eða öðrum hópi og *sjúkdóms-/sjúkdómavæða* sem tilheyrir þeim þriðja. Af heimildum má ráða að sagnir sem tilheyra öðrum og þriðja hópi eins og t.d. *alþjóðavæða* og *sjúkdóms-/sjúkdómavæða* (og líka fjórða hópi enda þótt sagnadæmin sjálf skorti) séu yngri en þær sem tilheyra þeim fyrsta. Jafnframt virðist gæta vaxandi tilhneigingar til að mynda nýjar sagnir með eignarfalli í fyrri lið, að sú myndunarleið sé frjórri. Þetta kemur fram í sumum þeirra sagna sem hér hafa verið nefnd en líka sögnum eins og t.d. *breiðbandsvæða*, *evrópuvæða* og *markaðsvæða*. Þar á móti eru þó t.d. sagnirnar *hnattvæða* og *klámvæða* þar sem fyrri liðurinn er stofn. Allt eru þetta sagnir sem teljast meðal hinna yngstu. Varla er þó hægt að segja að merkingarmunur sé á milli sagna eftir því hvort orðin eru stofnsamsetningar eða með eignarfall, í eintölu eða fleirtölu, í fyrri lið. Jafnframt virðist *væða* ekki gera sérstakar kröfur um merkingarlegt eðli þeirra orða/orðstofna sem eru forliðir í samsetningum. Þeir eru jafnt hlutstæðrar sem óhlutbundinnar merkingar.

Í 2.3 kom fram að Gustavs (1989:103–104) telur að sagnir sem enda á *-búa* hafi getað verið merkingarleg fyrirmynd *væða*-sagnanna: *herbúa* : *hervæða*. Sú skýring er ekki fjarri lagi enda hafa margar sagnir þá merkingu eins og rakið hefur verið. Hann nefnir hins vegar ekki önnur merkingarsvið. Þó má segja að sum dæmanna sem hann tilfærir geti auðveldlega talist til annars merkingarhópsins, þ.e. 'breiða út, gera X-legt', enda er merkingarsvið *-búa* ekki síður fjölbreytt en *-væða*.

4.3 Merkingarlegar samsvaranir í skyldum málum

Margar samsetninganna eiga sér merkingarlegar samsvaranir í skyldum málum; Gustavs (1989:104, 108) nefnir í því sambandi ensku og þýsku viðskeytin *-ize* og *-ieren*; dönsku nefnir hann hins vegar ekki. Í (18) eru nokkrar íslenskar sagnir og samsvaranir þeirra úr dönsku, ensku og þýsku. Þar má sjá að allar erlendu sagnirnar eru myndaðar með því að bæta viðskeyti við orðstofn, hvort sem hann er samsettur eða ekki.

(18)	íslenska	danska	enska	þýska
	einkavæða	privatisere	privatize	privatisieren
	hnattvæða	globalisere	globalize	globalisieren
	iðnvæða	industrialisere	industrialize	industrialisieren
	tæknivæða	teknifisere	technologize	technisieren

Augljóst er að *væða* gegnir sama hlutverki og viðskeytin *-isere*, *-ize* og *-(is)ieren*; í öllum tilvikum bætist viðskeyti við orðstofn og er samsetningin því afleidd.³¹ Og með viðskeytinu er tiltekin merking gefin til kynna. Nafnorðsviðskeytin *-ing*, *-ation* og *-ung* (í sömu málariöð) gegna sama hlutverki og *væðing* í samsetningum. Erlendu viðskeytin gætu verið fleiri þótt það verði ekki rætt frekar hér.

Sú merkingarlega samsvörun sem hér blasir við kallar á þá spurningu hvort (a.m.k. í sumum tilvikum) verið sé verið að koma erlendu viðskeyti til skila með *væða*. Svárið við því er játandi og er orðaforðinn þar gleggsta vitnið enda var brýnt að koma ýmsum erlendum hugtökum til skila. Sagan segir okkur að þar hljóti danska að hafa skipt mestu máli í upphafi. En þessi merkingarlega samsvörun sem hér hefur verið lýst birtist með formlegum hætti með *væða* sem jafngildi hins erlenda viðskeytis. Það kallar á þá spurningu hvort í ljósi þess sé þá hægt að greina *væða* sem viðskeyti. Að því verður vikið í 5.3.

4.4 Samantekt

Í þessum kafla var rætt um þá forliði sem skeytt er framan við *væða*/nafnorðið *væðing* sem hvort um sig eru í hlutverki höfuðs í samsetningunni. Jafnframt var rætt um vensl forliðarins við höfuðið þar sem algengast er að hann sé í eignarfalli. Í framhaldi af þessu var rætt um merkingu samsetninganna. Í næsta hluta verður hins vegar rætt um aðferðir við myndun og einnig þá hugmynd að greina *væða* sem viðskeyti.

³¹Í íslensku er algengt að mynda sagnir með viðskeytinu *-is+era*. Um þetta eru gömul dæmi í íslensku, t.d. notar Árni Magnússon sögnina *kritisera*, sbr. *OH*. Líklegast er að þetta sé komið til okkar úr dönsku, sbr. *-isere*; í dönsku er það hins vegar komið úr þýsku en þangað úr frönsku, sbr. *Nudansk Ordbog*, undir *kritisere* (ábenning yfirlésara). Eiríkur Rögnvaldsson (1990:36) segir hins vegar að *is-* sem bætt er framan við *-era* sé úr ensku, *-ize*, og nefnir t.d. dæmið *sósiálsiera*. Hann segir að dæmin hafi hann úr *Orðabók um slangur...* (1982). En hver sem uppruni viðskeytisins er gætu ensk áhrif hafa orðið þess valdandi að viðskeytið er mjög frjótt nú. Jafnframt er nú algengt að tókusagnir, sem enda á *-isera*, tjái sömu merkingu og *-væða* nú, t.d. *skríllsiera* og *vúlgarísiera*.

5 Hlutverk væða í samsetningum

5.1 Myndun sagna með væða að seinni/síðasta lið

Í 2.3 var því haldið fram að merking sagnarinnar *hervæða* í fornu máli benti til þess að sögnin væri nafndregin: *herváð(ir) > hervæða*. Sú skýring er söguleg og byggist á því að sögnin varðveitir merkingu nafnorðsins. Því er eðlilegt að spurt sé hvernig líta eigi á þær fjölmörgu sagnir sem hafa *væða* að seinni/síðasta lið þar sem varla er hægt að gera ráð fyrir að þær séu nafndregnar í sama skilningi. Þetta eru þær sagnir sem hafa *væða* í breyttri merkingu frá þeirri upphaflegu sem var 'klæða, færa í föt', sbr. 2.2. Hún kemur hvergi við sögu í samsetningum, ekki heldur í *hervæða*. Tvær leiðir koma til greina. Önnur leiðin felst í setningarlegri samsetningu. Hin felst í því að greina *væða* sem viðskeyti. Báðar leiðirnar kalla á að tekin sé afstaða til þess hvernig greina eigi *væða*: Sú fyrri að *væða* sé sjálfstæð sögn í frjálsri dreifingu en hin síðari að *væða* sé það ekki.

5.2 væða-sagnir myndaðar með innlimun

Með setningarlegri samsetningu gerir Baker (1988:76–146, 229–304) ráð fyrir því að andlagsrökliður eða forsetningarliður (sem gegndi hlutverki rökliðar) sameinist sögninni með færslu; þannig verði *væða* höfuð samsetningarinnar. Aðferðin felst því í innlimun. Jafnframt má þá gera ráð fyrir því að innlimunaraðferðin með *væða* sé svo virk að sögnin gangi alltaf inn í samsetningar og það sé ástæðan fyrir því að hún kemur nánast aldrei fyrir ein og sér. Ennfremur heldur *væða* í samsetningunni sagneinkennum sínum, er t.d. áfram áhrifssögn. Það veldur hins vegar ákveðnum vandkvæðum að *væða* kemur lítt fyrir ein og sér (ekki fremur en *væðing*) og því verður að líta svo á að hún hafi misst mikilvægan þátt sem einkenni sjálfstætt orð. Grunnmerking *væða* sem sjálfstæðrar sagnar, þ.e. 'klæða, færa í föt' kann líka að skipta máli; þá merkingu er ekki að finna í samsetningum nema sem yfirfærða. Það vegur þó á móti að fleiri dæmi eru til um *væðast* og bera þau með sér að germynd er forsenda miðmyndarinnar, sbr. 2.2.

Í ensku gegna svokallaðar viðskeyttar léttar sagnir (e. affixial light verbs) sérstöku hlutverki. Samkvæmt Radford (1997:264) eru slíkar sagnir áhrifssagnir og með orsakarmerkingu; þær tengjast alltaf nafnorði, lýsingarorði eða sögn með setningarlegri innlimun. Sem

dæmi um viðskeyttar léttar sagnir nefnir Radford *-en í sadden* og *-Ø í roll* í áhrifsmerkingu. Á hinn bóginn verður það að viðurkennast að viðskeyttar léttar sagnir teljast vart til sagna í hefðbundnum skilningi. Því verður að teljast hæpið að greina *væða* sem eina slíka.

Ýmsir vankantar eru þess vegna á því að fylgja þeim leiðum sem hér hefur verið lýst, bæði formlegs eðlis og merkingarlegs. Ekki er því óeðlilegt að leita annarra(r) leiða(r) til að skýra tilurð samsetninganna.

5.3 *væða*-sagnir myndaðar með viðskeyti

Viðskeyti er jafnan greint sem svo að það sé eining sem aldrei komi fyrir sjálfstæð. Þess í stað er einingunni alltaf skeytt við rót orðs (sem jafnframt getur verið sjálfstæð); saman mynda rótin og viðskeytið stofn. Við stofninn bætast svo beygingarendingar. Í svo til öllum tilvikum tengist *væða* forliðum sem eru sjálfstæð orð, sbr. 4.1. Fall forliðarins skiptir heldur engu máli því eins og Þorsteinn G. Indriðason (1999:115) segir haga viðskeyti sér oft eins og stofnar að því leyti að geta tengst eignarfallsforliðum. Merking forliðanna er margvísleg og engu máli skiptir t.d. hvort orðið er hlutstætt eða ekki. Og í samsetningunni skiptir merking fyrri liðarins höfuðmáli en *væða* sem langoftast merkir 'búa, útbúa, gæða' býr til orsökina ef svo má að orði komast.

Ein ástaða þess að vænlegt geti verið að greina *væða* í samsetningum sem viðskeyti er merkingarlegs eðlis. Í því sambandi má vísa til þess sem fram kom í 4.2 um merkingarflokka *væða*-sagnanna en einnig til þess sem rætt var í 4.3 um samsvaranir við erlend viðskeyti. Staðreyndin er sú að oft eru sagnirnar beinlínis myndaðar til að koma til skila merkingu tiltekins erlends orðs. Þessi röksemd dugir þó engan veginn til þess að greina *væða* sem viðskeyti. Spurningin er því aftur sú hvort hægt sé að líta á *væða* sem sjálfstæða sögn eða ekki. Sé hún ekki sjálfstæð mætti líta svo á að *væða* væri viðskeyti.

Gustavs (1989:108) gerir ráð fyrir því að *væða* í samsetningum sé hálfviðskeyti (Halbsuffix). Hann gerir hins vegar ekki nægjanlega grein fyrir því hvers vegna hann kýs að tala svo. Af greininni má þó ráða að hann hefur tvennt í huga. Annars vegar er staða *væða* gangvart *væðast*, sbr. líka 2.2 þar sem fram kemur m.a. að hann efast um að *væða* sé til í germynd heldur einungis í miðmynd. Hins vegar er afstaða hans lituð af varkárni gagnvart þeirri nýbreytni að greina sögn sem

viðskeyti. Þetta tvennt endurspeglast í hugleiðingum hans (bls. 106) um að vænlegt geti verið að greina *-væða* sem viðskeyti í afleiddu orði en *-væðast* sem hluta samsetts orðs. Hann fellur þó frá því og kýs í þess stað að tala um hálfviðskeyti.

Enda þótt hugmynd Gustavs sé á margan hátt nýstárleg er þó á henni sá megingalli að greina í sundur *væða* og *væðast*. Á hinn bóginn má hæglega gera ráð fyrir því í ljósi staðreynda að hægt sé að nota *væða* á tvo vegu: Annars vegar er hún notuð sem viðskeyti í afleiddri samsetningu og hins vegar er hún notuð ein og sér: *væða* er því ýmist frjálst eða bundið orð í skilningi Nida (1974:81). Því er vænlegast að líta svo á að hlutverkum *væða* hafi fjölgað þar sem hlutverkin eru nú tvö í stað eins.

Það að greina *væða* í afleiddum sögnum frá sögninni *væða* einni og sér á sér ýmsar hliðstæður í öðrum orðflokkum. Hliðstæðu er t.d. að finna í rótinni/orðinu *dómur* í afleiddum samsetningum en þar hefur orðið misst sína upphaflegu nafnorðsmerkingu og orðið að viðskeyti, sbr. Halldór Halldórsson (1976:163). Hér er hliðstæðan fólgin í því að við það að verða viðskeyti missir orðið merkingu sína.³² Aðra hliðstæðu gæti verið að finna í notkun (erlenda) viðskeytisins *-ism-* í orðum eins og *egóismi* og *sadismi*; viðskeytið er nokkuð frjótt, sbr. Sigurð Jónsson (1984:158 o.v.). Það er jafnframt notað sem stofn sjálfstæðs orðs, *ismi* 'stefna', sbr. ÍO (2002).³³

Dæmi eru um að sagnir geti verið viðskeyti.³⁴ Í tyrknesku hafði sögnin *etmek* 'gera' frjálsa dreifningu, var notuð ein og sér. Nú er hún bundin því að á undan fari nafnorð, oftast erlent; samsetningin er því setningafræðileg heild. Underhill (1976:246) nefnir t.d. sögnina *telefon-etmek* 'hringja (= gera hringingu)' sem dæmi um þetta. Allt þetta leiðir hugann að því hvort líta megi á *búa* og *gera* í samsetningum sem viðskeyti. Dæmi um það væru t.d. sagnir eins og *herbúa*, *vélbúa* og *vígþúa* annars vegar eða *hlutgera*, *raungera* og *tákngera* hins vegar. Þess skal getið að Gustavs (1989:103–104) sem einmitt bendir á merkingarlega hliðstæðu *búa*-sagnanna við *væða*, sbr. 2.3, nefnir ekki þann möguleika að líta á *búa* í þessu sambandi sem viðskeyti.

³²Þýska *heit* líkist *væða* í flestum skilningi. Það er oftast notað sem viðskeyti enda þótt það sé til sem sérstakt orð í mállyskum, sbr. Meid (1967:220). Í íslensku er (töku)viðskeytið *-heit* í orðum eins og í *skemmtilegheit*.

³³Vel er hugsanlegt að *ismi* sem sjálfstætt orð sé bakmyndað af afleiddu orðunum. (Ábending yfirlesara.)

³⁴Jón Gunnarsson benti á þetta.

5.4 Söguleg þróun

Notkun og stöðu *væða* mætti lýsa á eftirfarandi hátt í ljósi þess sem rætt hefur verið hér á undan:

- (19) 1. *væða*: sjálfstæð sögn
2. *væða*: sjálfstæð sögn eða viðskeyti

Fyrra stigið á við fornmálið. Þá er *væða* sjálfstæð; merkingin er 'klæða, færa í föt (váðir)'. Á því stigi var nafndregna sögnin *her væða* (af *her váð-(ir)*) samsett. Á öðru stiginu er komið að nútímamálinu. Þá er *væða* annars vegar sjálfstæð en sjaldgæf sögn í merkingunni 'klæða, búa' og hins vegar afar frjótt viðskeyti. Þar með hefur sögnin *her væða* verið endurtúlkun og *væða* orðin að viðskeyti. Niðurstaðan er því sú að *væða* hefur aukist að hlutverkum frá því að vera (einungis) sögn og við endurtúlkunina hefur inntaksorð fengið málfræðilegt hlutverk (*grammaticalization*), sbr. t.d. Hopper og Traugott (1993:2). Það er líka í fullu samræmi við skýringu Kuryłowicz (1965:52) á fyrirbærinu, sbr. líka Campbell (1999:238):

- (20) Grammaticalisation consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status.

Það sem gerst hefur við endurtúlkunina er að það nýja, viðskeytið, er í aðalhlutverki og þar með ómarkað, en hið gamla lifir en í þrengri notkun. Þetta væri líka skýrt dæmi um fjórða lögmál Kuryłowicz (1947), sbr. einnig Hock (1991:223–227), sem kveður á um varðveislu eldri forma í aukahlutverkum en nýrra í aðalhlutverkum.

Segja má að annað stigið, nútímamálið, sé grátt svæði og að ýmislegt geti gerst. Hugsanlegt er að ástandið verði áfram eins og það er nú. Einnig gæti *væða* einungis verið notað sem viðskeyti; það væri þriðja stig ferlisins. Litlar líkur eru hins vegar til þess að þróunin snúi til baka til upphafsins.

6 Lokaorð

Í þessari grein hefur verið rætt um sögnina *væða* og notkun hennar lýst frá fornmáli til nútímans. Einkum var hugað að samsetningum enda er sögnin svo til eingöngu þannig notuð; það sama á við um nafnorðið *væðing*. Frjáls dreifing er hins vegar lítil (*væða*) eða engin (*væðing*). Í fimmta hluta voru færð að því rök að greina *væða* umfram

allt sem viðskeyti enda þótt hún gæti verið sjálfstæð sögn. Jafnframt var því haldið fram í fjórða hluta að eðlilegast væri að líta svo á að orðmyndunin væri virk enda þótt í upphafi hafi hún borið merki um lærðan svip, verið lærð.

Upphafleg merking sagnarinnar *hervæða* er 'færa í hervoðir = herklæða', sbr. 2.3. Með tímanum hefur merkingin þó breyst og orðið 'búa vopnum, vopna'. Ekki er ólíklegt að þar beri að leita merkingarlegs upphafs flestra sagnanna. Þeirri spurningu er þó ósvarað hvers vegna *hervæða* skipar þann sess í málfræðilegri sögu tuttugustu aldar sem raun ver vitni.

Á germönsku stigi var viðskeytið *-ija* mjög virkt. Þá urðu til sagnir eins og *lýsa* 'gæða ljósi', dregin af *ljós-*, og fjölmargar aðrar og með margs konar merkingarhlutverk, sbr. t.d. *birta*, *hleypa* og *hýsa*. Slík myndun er ekki lengur virk. Þess í stað má hugsa sér afleiddu samsetninguna *ljósvæða* í sömu merkingu og *lýsa* þar sem *væða* gegnir sama hlutverki og *-ij+a*.

Heimildir

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Baker, Mark C. 1988. *Incorporation. A Theory of Grammatical Function Changing*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Baldur Jónsson. 2002. Samsett nafnorð með samsetta liði. Fáeinir athuganir. *Málsgreinar. Afmælisrit Baldurs Jónssonar með úrvali greina eftir hann*, bls. 201–215. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Bauer, Laurie. 2001. *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Björn Halldórsson. 1992(1814). *Orðabók. Íslensk – latnesk – dönsk*. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Campbell, Lyle. 1999. *Historical Linguistics. An Introduction*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Cleasby, Richard. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson. Oxford: Clarendon Press.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi*. 4. útgáfa. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Fritzner, Johan. 1954. *Orðbog over Det gamle norske Sprog*. Nytt uforandret optrykk av 2. utgave (1883–1896). Oslo: Tryggve Juul Møller Forlag.
- Fritzner, Johan. 1972. *Orðbog over Det gamle norske Sprog*. Rettelser og tillegg ved Finn Hødnebo. Fjerde bind. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- Guðmundur Andrésson. 1999(1683). *Lexicon Islandicum*. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík: Orðabók Háskólans.

- Gustavs, Owe. 1989. Altisländisch *hervæða* und die neuisländischen Bildungen auf *-væða(st) /-væðing*. *Altnordistik. Vielfalt und Einheit*. Erinnerungsband für Walter Baetke, bls. 99–108. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.
- Hagfræðiorðasafn. 2000. Íslenskt-enskt, enskt-íslenskt. Orðanefnd Félags viðskiptafræðinga og hagfræðinga tók saman. Ritstjórar: Brynhildur Benediksdóttir, Jónína Margrét Guðnadóttir og Kirstín Flygenring. Reykjavík: Íslensk málnefnd. [Safnið er jafnframt í orðabanka *Íslenskrar málstöðvar*: <http://www.ismal.hi.is>]
- Halldór Halldórsson. 1976. Falling Down to a Suffix Status. A Morphosemantic Study. *Nordiska studier i filologi och lingvistik*. Festskrift tillägnad Gösta Holm på 60-årsdagen den 8. juli 1976, bls. 162–172. Lund: Carl Bloms Boktryckeri A.-B.
- Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Arnold.
- Hock, Hans Henrich. 1991. *Principles of Historical Linguistics*. Second revised and updated edition. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Hopper, Paul og Elizabeth Traugott. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1963. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1983. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Önnur útgáfa, aukin og bætt. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Íslensk orðabók*. 2002. Ritstjóri: Mörður Árnason. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Reykjavík: Edda.
- Íslensk orðtíðnibók*. 1991. Ritstjóri: Jörgen Pind. [Meðhöfundar:] Friðrik Magnússon, Stefán Briem. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jón Aðalsteinn Jónsson. 1960. Sigurður Guðmundsson. *Tækniordasafn*. Halldór Halldórsson bjó til prentunar. Reykjavík 1959. Ritdómur. *Íslensk tunga* 2:156–158.
- Jón Hilmar Jónsson. 1994. *Orðastaður. Orðabók um íslenska málnotkun*. Reykjavík: Mál og menning.
- Jón Hilmar Jónsson. 2001. *Orðastaður. Orðabók um íslenska málnotkun*. Önnur útgáfa, aukin og endurbætt. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Kress, Bruno. 1979. Zur politisch-ökonomischen Lexik des Isländischen. *NORDEUROPA. Studien* 12:157–164. Greifswald.
- Kristín Bjarnadóttir. 2000. *Þágufallssamsetningar í ritmálssafni Orðabókar Háskólans*. www.lexis.hi.is/kristinb/datsams.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1947. La nature des proces dits analogiques. *Acta Linguistica* 5:15–37.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1965. Zur Vorgeschichte des germanischen Verbalsystems. *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkeskunde und Literaturforschung: Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag*, bls. 242–247. Berlin: Akademie-Verlag.
- Læknablaðið*. 2.–3. tbl. 2003: <http://www.laeknabladid.is/2003/2>, <http://www.laeknabladid.is/2003/3>
- Meid, Wolfgang. 1967. *Wortbildungslehre*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Nida, Eugene A. 1974. *Morphology. The Descriptive Analysis of Words*. Second Edition. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Orðabók Háskólans*: a) ritmálssafn; b) textasafn; c) orðaskrár. <http://www.lexis.hi.is>.
- Orðabók um slangur, slettur, bannorð og annað utangarðsmál*. 1982. [Höfundar:] Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson, Örnólfur Thorsson. Reykjavík: Bókaútgáfan Svart á hvítu.

- Orðasafn í stjórnmálafræði*. 2002. Íslenska, enska. Sigfús Þ. Sigmundsson og Torfi Finnsson tóku saman. [Aðeins er til rafræn útgáfa í orðabanka *Íslenskrar málstöðvar*: <http://www.ismal.hi.is>]
- Radford, Andrew. 1997. *Syntax. A Minimalist Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk – dönsk orðabók*. Reykjavík.
- Sigfús Blöndal. 1963. *Íslensk – dönsk orðabók*. Viðbætur. Reykjavík: Íslensk-danskur orðabókarsjóður.
- Sigurður Á. Friðþjófsson. 1983. *Sjö fréttir*. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Sigurður Jónsson. 1984. Af hassistum og kontóristum. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 6: 155–165.
- Sigurður Gylfi Magnússon. 2000. Einvæðing sögunnar. *Molar og mygla. Um einsögu og glataðan tíma*, bls. 100–141. Reykjavík: Bjartur, Reykjavíkúráðakademían.
- Svavar Sigmundsson. 1985. *Íslensk samheitaorðabók*. Reykjavík: Styrktarsjóður Þórbergs Þórðarsonar og Margrétar Jónsdóttur, Háskóla Íslands.
- Sveinbjörn Egilsson. 1966(1931). *Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis. Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. 2. udgave ved Finnur Jónsson. København.
- Underhill, Robert. 1976. *Turkish Grammar*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The MIT Press.
- Vera*. 2. tölublað 2001: <http://www.vera.is>
- Þorsteinn G. Indriðason. 1999. Um eignarfallssamsetningar og aðrar samsetningar í íslensku. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 21: 107–150.

Skammstafanir heimilda í gagnasafni Orðabókar Háskólans

- AlfrAB = *Alfræðasafn AB*. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- BédTríst = Joseph Bédier. 1955. *Sagan af Tristan og Ísól*. Einar Ól. Sveinsson íslenzkaði. Reykjavík: Heimskringla.
- KrJ = Kristján Jónsson. 1911. *Ljóðmæli*. Reykjavík: Jóh. Jóhannesson.
- SEinTrúb = Sigurbjörn Einarsson. 1962. *Helztu trúarbrögð heims*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- TímVerk = *Tímarit Verkfræðingafélags Íslands*.

Summary

The role of -væða/-væðing in compounds

In the last century, most languages have had to create or accommodate a large number of lexical items, denoting new appliances and their applications, probably more than ever before. In the various languages, a number of suffixes have become quite productive in this function. Cases in point are suffixes like those found in e.g. English *privatize*, *computerize*. Corresponding to these, Icelandic, however, has *einkavæða* 'privatize', *tölvuvæða* 'computerize'. Icelandic, possessing no corresponding productive suffixation rules, takes a different road, judging by a certain word-formation process.

The origins of this process seem to be simple: The Old and New Icelandic verb *hervæða* 'supply with armour, arm' is itself a regularly formed denominative from *herváð(ir)*, 'armour', a compound noun composed of *her* 'army' and *váð* 'cloth, covering'. (The simple verb *væða*, probably never common, can now be considered nearly defunct.) So far, this formation has received little attention in the literature but see Gustavs (1989).

The type *hervæða* became the model for neologisms already in the forties when forms like *iðnvæða* 'industrialize' and *rafvæða* 'electrify' are first attested. Now, it seems that constraints on the use of *-væða* as a general verbalizer in compounds have been almost totally dropped and *-væða* has become highly productive at the present time according to the corpora of the Institute of Lexicography at the University of Iceland and other sources. So, it could easily be argued that the formation has not only attested itself but also become very productive.

Many of the words in question are rather "learned" like *hnattvæða* 'globalize' and *tölvuvæða* 'computerize', others less so as *ADSL-væða* 'supply with ADSL', *bloggvæða* 'bloggify' and so on. Most of the verbs in *-væða* have the meanings 'supply with', 'equip with', 'introduce X', 'provide with X'. Nominalization is automatic: Any verb in *-væða* yields a fem. noun in *-væðing*.

The question arises whether Icelandic has acquired a new suffix "*-væða*" (primary compound), i.e. *-væða* has acquired the status of *grammaticalization*, or whether verbs in *-væða* should be considered as incorporations (synthetic compounds). From the diachronic point of view the process is clear; we have been able to follow it since its beginning. Synchronically, the two solutions, the compounding or derivation suffix, seem equally arguable. But if/when *væða* acquires the status of suffix it will be the first Icelandic verb to do so. A number of other verbal second parts of compounds might provide an interesting object of investigation.

Keywords:

-væða/væðing in compounds, Icelandic, word formation, neologisms

Margrét Jónsdóttir
Hugvísindadeild Háskóla Íslands
IS-101 Reykjavík
mjons@hi.is

Jóhannes Gísli Jónsson

Orðastaður og Orðaheimur

Jón Hilmar Jónsson: *Orðastaður*. Orðabók um íslenska málnotkun. Önnur útgáfa, aukin og endurskoðuð. JPV útgáfa, Reykjavík 2001. ISBN 9979-761-51-2. xxxv + 708 bls.

Jón Hilmar Jónsson: *Orðaheimur*. Íslensk hugtakaorðabók með orða- og orðasambandaskrá. JPV útgáfa, Reykjavík 2002. ISBN 9979-761-74-1. xxii + 936 bls.

1 Inngangur

Í þessari grein verður fjallað stuttlega um tvær orðabækur Jóns Hilmars Jónssonar, *Orðastað* (2001) og *Orðaheim* (2002). Bækurnar eiga það sameiginlegt að þar er lögð megináhersla á málnotkun og þess vegna fer vel á því að þær séu teknar saman til umfjöllunar.

Hér verður ekki reynt að gefa yfirlit yfir efni orðabókanna og aðeins verður vikið að nokkrum atriðum í bókunum sem greinarhöfundur þykja áhugaverð. Fróðleiksfúsum lesendum skal þó bent á formála Jóns Hilmars að báðum bókunum og ritdóma Helga Haraldssonar og Berkovs (1997–1998) og Simensens (1995) um *Orðastað*.

2 Orðastaður

Orðastaður (hér eftir OS) er orðabók um íslenska málnotkun eins og segir á titilsíðu bókarinnar. Bókin er full af dæmum sem sýna hvernig

einstök orð eru notuð og því afar gagnleg fyrir alla þá sem eru að skrifa texta og vilja finna hentugt orðalag. Sá sem er að skrifa um viðskipti getur t.d. flett upp á orðinu *fyrirtæki* og fengið þar alls kyns orðalag sem tengist því, hvort sem orðið er andlag (1a) eða frumlag (1b):

- (1) a. stofna fyrirtæki, hleypa fyrirtæki af stokkunum, hrinda af stað fyrirtæki. . .
- b. fyrirtækið berst í bökkum, riðar til falls, er að fara á hausinn. . .

Þetta dæmi sýnir mjög vel muninn á OS annars vegar og *Íslenskri orðabók* (2002) (hér eftir ÍO) hins vegar því sá sem flettir upp orðinu *fyrirtæki* í ÍO finnur lítið annað en skýringar á merkingu orðsins. Þær eru ágætar svo langt sem þær ná en gagnast lítið þeim sem eru að leita að rétta orðalaginu.

2.1 Merking

Í OS er megináherslan á málnotkun og þar er því lítið um merkingarskýringar. Það gerir í sjálfu sér ekkert til þegar notandi þekkir merkingu þess orðs sem hann er að leita upplýsinga um. En hvað með þann sem ekki þekkir merkinguna? Með flestum uppflettiorðum verður slíkur notandi að ráða merkinguna af þeim dæmum sem fylgja orðinu. Þessi dæmi eru tvenns konar: (i) orðasambönd eða orðastæður af ýmsu tagi og (ii) heilleg notkunardæmi sem eru afmörkuð með skáletri. Þetta má sjá í flettunum fyrir lýsingarorðið *hyggilegur* og sagnorðið *dóla*:

- (2) **hyggilegur** lo það er hyggilegt að ráðfæra sig við sérfræðinga; hyggileg ráðstöfun, hyggileg afstaða
- (3) **dóla** so dóla <af stað, heim á leið>; vera <einhvers staðar> að dóla *fer hún ekki að koma, hvað er hún að dóla þarna?*

Í sumum tilvikum eru dæmi sem fylgja uppflettiorðinu svo góð að þau koma að töluverðu leyti í stað merkingarskýringa. Notkunardæmið með sögninni *dóla* hér að ofan er t.d. þannig að notandinn hlýtur að fara nærri um merkingu sagnarinnar út frá því. Það er einmitt einn meginstyrkur bókarinnar að notkunardæmin eru mjög vel úr garði gerð enda virðist höfundur hafa lagt sérstaka rækt við þetta.

Góð notkunardæmi geta líka bætt ýmsu við sem hefðbundin merkingarlýsing nær ekki yfir. Ágætt dæmi um þetta er lýsingarorðið *sólrikur*. Í OS eru sýnd margvísleg nafnorð sem standa með þessu lýsing-

arorði (4) en í ÍO er bara merkingarskýring (5):

- (4) **sólríkur**: lo *hlíðin er mjög sólrík enda er hún gróðursæl*; sólríkur staður, sólrík sveit, sólrík íbúð, sólrík stofa; það er sólríkt <í íbúðinni>
- (5) **sólríkur**: sem nýtur mikillar sólar, með mikið sólskin

Lýsingarorðið *sólríkur* er fyrst og fremst notað um staði sem liggja vel við sólskini eða tímabil þar sem sólin skín glatt (sbr. *sólríkur dagur*). Út frá lýsingunni í (5) er hins vegar útilokað að sjá hvers konar nafnorð eru notuð með þessu lýsingarorði. Þannig mætti t.d. halda að sá sem liggur lengi í sólbaði væri *sólríkur*. Merkingarlýsingin í (5) hrekkur því mjög skammt en notkunardæmin í (4) eru betri að því leyti að þau sýna ágætlega hversu þröngt notkunarvið orðsins raunverulega er. Auðvitað mætti laga skýringuna í (5) þannig að hún lýsti betur merkingu orðsins en það er samt allsendis óvíst að endurbætt skýring gæti komið algerlega í stað dæmanna í (4).

Að sjálfsgöðu eru ýmis takmörk fyrir því að hve miklu leyti hægt er að sýna merkingu orða með dæmum. Þetta gildir einkum um ýmiss konar nafnorð, t.d. orð sem tákna skyldleika. Sá sem flettir upp á orðunum *mágur* og *frændi* í OS fær upplýsingar sem duga skammt til að ráða merkingu orðanna. Í raun má segja að skyldleikaorð eigi lítið erindi í málnotkunarorðabók eins og OS og sum þessara orða eru ekki einu sinni sjálfstæðar flettur. Til dæmis verður að fletta upp á lýsingarorðinu *langur* til að finna orðin *langafi* og *langamma* og *mágkona* finnst bara undir *mágur*.

2.2 Fallstjórn

Setningafræðilegum einkennum sagna, eins og t.d. fallstjórn, eru yfirleitt gerð góð skil í OS. Þetta má sjá í sögnum sem stýra ýmist þolfalli eða þágufalli á andlagi í samræmi við merkingu (sbr. *skjóta boltanum* vs. *skjóta fuglinn*). Með langflestum þessara sagna eru bæði föllin sýnd í OS, sbr. eftirfarandi sagnir:

- (6) *ausa, grýta, hita, klappa, ljúga, moka, raka, skjóta, skola, þeyta og þurrka*

Þó er ekki sýnt þolfall með sögnunum *hella*, *loka* og *klessa*, sbr. dæmi eins og þau sem hér eru sýnd:

- (7) *hella e-n fullan, klessa bílinn og loka e-n inni*

Ég kannaði líka sagnirnar í (8) sem geta tekið með sér nefnifallsandlag (sbr. *Jóni leiddist bókin*). Með öllum þessum sögnum er sýnt nefnifallsandlag í OS nema sögninni *batna* (sbr. *Mér batnaði veikin*). Þar eru aðeins sýnd dæmi án andlags.

- (8) batna, blöskra, falla, gremjast, leiðast, líka, mistakast, ofbjóða og sárna

Með sögnum er mikilvægt að nota beygingarmyndir sem sýna ótvírætt hvaða falli þær stýra. Þetta kemur oftast skýrt fram í OS. Ég hef t.d. aðeins fundið tvö dæmi þar sem ekki sést hvaða aukafalli tiltekinn sögn stýrir á andlaginu og það er með sögnunum *klastra saman* og *smyrja*:

- (9) a. *klastra saman*: *geturðu ekki klastrað saman bókahillu fyrir mig?*
b. *smyrja*: *smyrja <feiti> á <steikina>*

Báðar þessar sagnir stýra þágufalli á andlagi en það sést ekki í þessum dæmum (sem jafnframt eru einu þágufallsdæmin með þessum sögnum í OS) þar sem *bókahilla* og *feiti* eru eins í öllum aukaföllum eintölu.²

Þá eru ýmis dæmi um að fallstjórnin komi aðeins fram í beygingarmyndum sem eru eins í nefnifalli og þolfalli, sbr. sagnirnar *samhæfa*, *breikka* og *smækka*:³

- (10) a. *samhæfa*: *samhæfa <hreyfingar, viðbrögð við e-u, aðgerðir>*
b. *breikka*: *bilið milli þeirra hefur breikkað*
c. *smækka*: *skaflinn í hliðinni smækkar dag frá degi, hann er alltaf að smækka*

Fyrir þá sem hafa íslensku að móðurmáli ætti þetta ekki að koma að sök því þeir vita að *samhæfa* stýrir þolfalli á andlagi og *breikka* og *smækka* taka með sér frumlag í nefnifalli. Fyrir þá notendur sem ekki hafa náð fullu valdi á íslensku getur þetta hins vegar verið vandamál og dregið úr notagildi bókarinnar.

2.3 Val uppflöttiorða

Það er alltaf umdeilanlegt hvaða orð skuli taka með í orðabækur og höfundur bókar eins og OS þarf því óhjákvæmilega að velja og hafna eftir bestu getu. Ég hef ekki gert skipulega úttekt á orðaforðanum í OS

²Sögnin *smyrja* stýrir líka þolfalli á andlagi (sbr. *smyrja vélina*) og það kemur skýrt fram í OS.

³Undirstrikun er hér notuð til að vekja athygli á nafnorðinu sem á að sýna fall frumlagsins eða andlagsins.

en hef samt fundið ýmis dæmi um orð sem mér finnst að ættu að vera í bókinni en eru það ekki.

Fyrst ber að nefna þá staðreynd, sem kemur fram í formála bókarinnar, að sagnir eru 21% af heildarfjölda flettiorðanna. Þetta er heldur lágt hlutfall þegar þess er gætt að sagnir eru líklega bitastæðasti orðflokkurinn fyrir málnotkunarbók af því tagi sem OS er. Sagnir taka með sér ýmiss konar fylgiliði (frumlög, andlög, forsetningarliði o.s.frv.) og stýra mismunandi föllum og eru að því leyti miklu flóknari orðflokkur en nafnorð sem taka sjaldnast með sér fylgiliði eða stýra föllum.

Það virðist líka nokkuð tilviljanakennt hvaða orð eru valin í bókina. Til dæmis eru í OS sagnirnar *baula*, *gelta*, *jarma*, *mjálma* og *ýlfra*, sem allar tákna dýrahljóð, en ekki sögnin *hneggja*. Þá er *epli* í OS en hvorki *appelsína*, *banani* eða *sítróna* og *blak* er í bókinni en hvorki *badminton* né *tennis*. Reyndar má segja að orð sem tákna ávexti eða íþróttir eigi ekkert erindi í OS þar sem þessi orð kalla miklu fremur á merkingarlýsingu en notkunardæmi. Mér finnst því að höfundur hefði mátt ganga lengra í þá átt að taka með þau orð sem eru áhugaverð að því er varðar málnotkun og sleppa orðum sem eru það ekki.

3 Orðaheimur

Orðaheimur (hér eftir OH) er fyrsta íslenska hugtakaorðabókin sem komið hefur út. Bókin skiptist í tvo meginhluta. Í fyrri hlutanum eru 840 hugtakaheiti og ýmiss konar orð og orðasambönd sem tengjast þessum heitum en í seinni hlutanum er skrá sem nær yfir orð og orðasambönd í hugtakalýsingunni í fyrri hlutanum. Auk þess er ensk lykilorðaskrá aftast sem á að hjálpa erlendum notendum bókarinnar að skilja íslensku hugtakaheitin.

3.1 Almenn atriði

OH er augljóslega skyld OS. Framsetning dæma er með svipuðum hætti í báðum bókunum og áherslan er á málnotkun fremur en eiginlega merkingarlýsingu. OH er því fyrst og fremst ætluð þeim sem eru að skrifa texta rétt eins og OS. Eins og fram kemur í formála bókarinnar er OH einnig ætlað að veða á móti OS með því að gera föstum orðasamböndum mun betri skil en þar er gert.

Til að átta sig á hugtakalýsingunni í OH er rétt að skoða dæmi. Undir hugtakinu NÆGJUSEMI eru m.a. eftirfarandi orð og orðasambönd:

- (11) vera nægjusamur, vera þurftarlítill, vera þurftarsmár, vera þurftargrannur, komast af með <lítið; þúsund krónur>, lifa á loftinu, tjalda því sem til er, fleira er matur en feitt kjöt, sá þarf lítið sem lítið girnist, litlu verður Vöggur feginn. . .

Hér kennir margra grasa og hér er ýmislegt sem á ekki augljóslega heima undir einni flettu, þ.e. lýsingarorð sem merkja 'nægjusamur', orðasambönd af ýmsu tagi og málshættir sem tengjast nægjusemi. Af þessu má sjá að OH er allt í senn: samheitaorðabók, bók um föst orðasambönd og málsháttasafn.

Dæmið hér að ofan sýnir líka að bókin hentar mjög vel öllum þeim sem vilja auðga orðaforða sinn. Hugtökunum í OH fylgir slíkur fjöldi orða, orðasambanda og málshátta að flestir notendur hljóta að verða miklu fróðari um orðaforða málsins við kynni sín af bókinni. Orða- og orðasambandaskráin í seinni hluta bókarinnar er líka stórfróðleg og ekki spillir fyrir að uppsetning dæmanna er mjög aðgengileg. Þetta kemur sérstaklega vel í stórum flettum með mjög algengum orðum. Það er t.d. mun auðveldara að fá yfirlit yfir notkun sagnarinnar *eiga* með því að fletta upp í OH en að skoða samsvarandi flettu í ÍO. Þar að auki eru notkunardæmin um þessa tilteknu sögn miklu fleiri í OH en ÍO. Það fer því ekki á milli mála að sagnlýsingin í OH hefur mjög mikið gildi.

3.2 Miðmynd

Það er líka mikill kostur við sagnlýsinguna í OH að miðmynd sagna er alltaf sjálfstæð flettimynd gagnvart germyndinni. Sá sem er að leita að sögnunum *finnast*, *hafast* og *segjast* í OH getur því farið beint í samsvarandi flettur í orða- og orðasambandaskránni. Í ÍO verður notandinn hins vegar að fletta undir sögnunum *finna*, *hafa* og *segja* og tína saman dæmin um miðmyndina því þau eru ekki öll á sama stað.

Sú venja að setja miðmynd undir samsvarandi germynd í orðabókum byggist væntanlega á þeirri gamalkunnu hugmynd að miðmynd sé beygingarmynd sagna og eigi því ekki kröfu á sjálfstæðri flettimynd frekar en t.d. þátíð. Þetta er þó afar hæpið vegna þess að margar sagnir koma alls ekki fyrir í miðmynd (t.d. *kunna*, *roðna* og *vera*) og merkingarvensl germyndar og miðmyndar eru æði flókin og

óljós í mörgum tilvikum. Auk þess eru ýmsar miðmyndarsagnir sem eiga sér ekki samsvarandi germynd (t.d. *álpast*, *ásælast* og *ffjargviðrast*).

3.3 Föst orðasambönd

Eins og áður hefur komið fram er mikil áhersla á föst orðasambönd í OH. Þau eru líka mjög aðgengileg að því leyti að hægt er að fletta þeim upp eftir sögnum ekkert síður en nafnorðum. Sá sem flettir upp sögninni *standa* í orða- og orðasambandskránni í seinni hluta bókarinnar finnur m.a. þessi orðasambönd:

- (12) hafa á réttu að standa, láta hendur standa fram úr ermum, láta slag standa, standa fast á sínu, standa fyrir máli sínu, standa í klukku, standa í ströngu, standa með pálmann í höndunum, standa undir nafni, standa við dauðans dyr...

Þetta ætti að nýtast almennum notendum vel og ekki síður fræðimönnum sem hafa áhuga á að kanna föst orðasambönd. Til samanburðar má nefna að aðeins finnast þrjú orðasambönd með sögninni *standa* ef henni er flett upp í *Merg málsins* (1993) enda eru sagnir sjaldan valdar sem uppflettiorð í þeirri bók.

Það er að vísu nokkur ókostur að flettiorðin í orða- og orðasambandskránni eru fyrst og fremst nafnorð, sagnir og lýsingarorð þannig að forsetningar og atviksorð verða út undan. Það hefði t.d. verið mjög fróðlegt að geta flett upp á neituninni *ekki* og fundið á einum stað öll orðasambönd þar sem hún kemur fyrir (sbr. *eiga ekki sjö dagana sæla*, *fara ekki í graf götur um e-ð*, *verða ekki kápan úr því klæðinu* o.s.frv.) en það er því miður ekki hægt.

Í OH eru litlar upplýsingar um merkingu fastra orðasambanda. Það kemur þó ekki að sök í þeim tilvikum þar sem notandinn veit hver merkingin er eða getur a.m.k. farið nærri um það, t.d. út frá öðrum orðasamböndum undir sama hugtaki. Í öðrum tilvikum getur þetta verið vandamál, t.d. í sambandi við orðasambönd sem eru oft notuð í „rangri“ merkingu. Til dæmis er algengt að fólk noti orðasambandið *finna smjörþefinn af e-u* í merkingunni ‘kynnast e-u lítillga’ en upphafleg og viðurkennd merking orðasambandsins er sú að ‘fá að kenna á e-u óþægilegu (í fyrsta sinn)’. Þeim sem flettir upp á *smjörþefur* í OH er vísað í hugtakið LÍFSREYNSLA/UPPLIFUN og þar er orðasambandið *finna smjörþefinn af e-u* sett undir skýringuna ‘fyrsta reynsla af e-u’. Þessar upplýsingar duga þó ekki sem lýsing á viðurkenndri merkingu þessa orðasambands.

3.4 Hugtök

Sá sem skoðar OH hlýtur að velta því fyrir sér hvernig hugtakaheitin í bókinni voru valin. Í formála bókarinnar kemur fram að höfundur hafi fyrst og fremst valið hugtök sem lúta að óhlutkenndum fyrirbærum, svo sem tilfinningum, skynjun, afstöðu, eiginleika, hæfileika og framkomu. Þá má sjá að höfundur hefur gætt þess að finna samsvarandi andheiti við hvert hugtakaheiti sem notað er, ef slíkt andheiti er til. Þannig kallast á hugtakaheiti eins LÍF og DAUÐI, LETI og DUGNAÐUR, VIT/SKYNSEMI og VITLEYSA/ÓRÁÐ, SÖK og SAKLEYSI, DAGUR/DAGTÍMI og NÓTT/NÆTURTÍMI, NÍSKA og RAUSN o.s.frv.

Hugtökin í OS eru svo mörg (samtals 840) að það er töluverð skör- un á milli þeirra. Það eru jafnvel dæmi um hugtakaheiti sem eru nálægt því að vera samheiti. Þannig er það t.d. með hugtökin ÁVÍTUR, SKAMMIR og UMVÖNDUN. Þar sem orðalag sem tengist þessum þremur hugtökum hlýtur að vera mjög svipað hefði legið beinast við að nota eitt hugtak í stað þessara þriggja og spara lesendum þá fyrirhöfn að leita að sams konar orðalagi á þremur stöðum í bókinni.

Annað dæmi eru hugtökin SVIK og VANEFNDIR. Með seinna hugtakinu fylgja aðeins 10 máldæmi og flest þessi dæmi er líka að finna undir SVIK. Þarna hefði verið hægur vandi að búa til hugtakaheitið SVIK/VANEFNDIR og setja öll máldæmin með hugtökunum SVIK og VANEFNDIR undir það heiti. Reyndar eru ótrúlega mörg hugtök í OH sem taka minna en 20 línur af dæmum og standa því varla undir því að vera sjálfstæðar flettur, t.d. hugtökin ÁHRIFALEYSI, FYRIRFERÐ, HAGKVÆMNI, JÁTNING, SÖKNUÐUR og UMBROT. Þetta bendir til þess að hugtakalýsinguna hefði þurft að skoða betur þannig að hugtökin yrðu færri en jafnframt viðameiri.

Heimildaskrá

- Helgi Haraldsson og Valerij P. Berkov. 1997–1998. Ritdómur um Orðastað. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 19–20:243–250.
- Íslensk orðabók. 2002. Mörður Árnason ritstj. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Reykjavík: Edda.
- Jón G. Friðjónsson. 1993. *Mergur málsins*. Íslensk orðatiltæki, uppruni, saga og notkun. Reykjavík: Örn og Örlygur – bókaklúbbur hf.
- Simensen, Erik. 1995. Ritdómur um Orðastað. *LexicoNordica* 2:281–286.

Abstract

This paper discusses two dictionaries by Jón Hilmar Jónsson, *Orðastaður* and *Orðaheimur*, both of which focus on language use rather than descriptions of meaning.

The examples of usage in *Orðastaður* are very good and often provide better information than traditional semantic definitions. Case government is usually shown clearly but the selection of the lexical items should have been more in tune with the emphasis on language use.

Orðaheimur is based on 840 concepts and all kinds of lexemes associated with them. The book is well organized and provides a wealth of information. However, the list of words and idioms could have been more extensive and the division of the concepts more systematic.

Jóhannes Gísli Jónsson
Háskóla Íslands
Árnagarði v. Suðurgötu
jj@hi.is

Veturliði G. Óskarsson

Þrjú rit um áhrif enskrar tungu á orðaforða 16 Evrópumála

Ritin þrjú sem hér verður fjallað um mynda í sameiningu eina heild og eru afrakstur rannsóknarverkefnis um áhrif enskrar tungu á önnur Evrópumál sem hófst árið 1993 eftir nokkurra ára undirbúningsstarf og lauk með útkomu umræddra rita. Fyrir verkefninu stóð Manfred Görlach, prófessor við háskólann í Köln, en yfir 20 aðrir sérfræðingar komu að verkinu. Meginmarkmið rannsóknarverkefnisins var að gera grein fyrir enskum tökuorðum í 16 völdum tungumálum og birta afrakstur þeirrar rannsóknar í sérstakri orðabók. Sú bók kom út árið 2001. Tvö önnur rit fylgdu í kjölfar orðabókarinnar, annars vegar vegleg skrá um ritverk sem fjalla um ensk tökuorð í þeim tungumálum sem rannsóknin tók til (2002) og hins vegar greinargott yfirlitsrit um ensk áhrif í þessum tungumálum (2002; pappírskilja, óbreytt, 2004).

Tungumálin sem valin voru til umfjöllunar í rannsókninni voru fjögur germönsk mál: íslenska, norska, hollenska og þýska; fjögur slavnesk: rússneska, pólska, króatíska og búlgarska; fjögur rómönsk: franska, spænska, ítalska og rúmenska; tvö finnsk-úgrísk: finnska og ungverska; og loks albanska og gríska.

A Dictionary of European Anglicisms. A Usage Dictionary of Anglicisms in Sixteen European Languages. Edited by Manfred Görlach. Oxford University Press, Oxford, New York 2001. ISBN 0-19-823519-4. xxv + 352 bls.

Þessari orðabók er, eins og fram kemur á bls. xvi í inngangi, ætlað það hlutverk að skjalfesta ensk áhrif á orðaforða 16 Evrópumála fram

á miðjan 10. áratug 20. aldar, einkum orð sem tekin hafa verið upp í þessi tungumál eftir síðari heimsstyrjöld. Fyrir hinum íslenska efni-viði bókarinnar standa Guðrún Kvaran og Ásta Svavarsdóttir, Orða-bók Háskóla Íslands.

Í bókinni er að finna um 1.500 orð og orðasambönd. Af orðum rit-stjóra (bls. xvii) má skilja að upphaflega hafi ætlunin verið að rannsaka „what anglicisms are shared by selected European languages“ (bls. xvii). Síðar í formála kemur fram að orð hafi verið tekin með í bókina ef þau eru „recognizably English in form /... / in at least one of the languages tested“ (bls. xviii). Þetta veldur því m.a. að greint er frá fjöl-mörgum orðum sem ekki er að finna sem tökuorð í íslensku og/eða einhverju öðru hinna 16 tungumála sem efni er sótt í; sem dæmi má nefna orðið *building* sem einungis er talið fullgilt tökuorð í frönsku, notkun þess sé takmörkuð í hollensku, spænsku, rúmensku og búlgörsku, en orðið sé ekki hluti af orðaforða hinna níu málanna (bls. 39, sbr. leiðbeiningar á bls. xx).

Þeim sem til þekkja má vera ljóst að orð og orðasambönd ættuð úr ensku hljóta að vera fleiri en 1.500 í þessum 16 tungumálum, og fram kemur í formála að nauðsynlegt hafi verið að útiloka flest alþjóðleg orð af latneskum og grískum stofni, svo og ýmis orð úr öðrum mál-um sem borist hafa gegnum ensku, nöfn af ýmsu tagi (t.d. á stofn-unum) og mörg sérfræðiorð eða orð sem einkum tilheyra ákveðnum þjóðfélagshópum eða menningarkimum (sjá bls. xviii–xix). Þessar takmarkanir draga vissulega nokkuð úr gildi bókarinnar sem yfirlits-rits en hafa eflaust verið nauðsynlegar til að tryggja útkomu hennar. Á bls. xix kemur fram að val á orðum hafi að nokkru leyti verið huglægt og tilviljunarkennt. Einna mestum vanda hafi valdið orð sem væru „not known to the general educated reader“, og er á það bent að kunnáttufólk um tölvufræði, viðskipti, ýmis tæknisvið, íþróttir, popptónlist og heim eiturfja gætu bent á hundruð orða sem ekki væri að finna í bókinni. Smávægileg leit að fáeinum orðum sem tengjast rokk og djasstónlist virðist staðfesta þennan vanda: T.d. eru með orðin *gig* ‘það að koma fram í eitt tiltekið skipti (á tónleikum, dansleik)’, *grunge* ‘ákveðin tegund af rokktónlist’ og *riff* ‘stuttur endurtekinn frasi’, en ekki *lick* og *phrase* sem hafa svipaða merkingu og *riff*; öll þessi orð má telja talsvert sérfræðileg eða a.m.k. ekki hluta af orðaforða almennings og e.t.v. vafamál hvort þau sem tekin eru með hafi átt erindi í ritið umfram orð eins og t.d. *save* ‘vista’ (tölvumál) eða *tee*

‘teigur; tí’ (golfmál), svo tekin séu dæmi um orð sem ekki er að finna þar.

Um fjórðungur flettugreinanna hefst á stuttu yfirliti um ýmsa þætti í sögu orðs, leið þess úr ensku í önnur Evrópumál o.fl. áður en tilgreind eru þau ofangreindra 16 tungumála sem tekið hafa orðið upp, orðmynd í hverju máli, framburður, beyging, tími upptöku (elsta dæmis), notkunarsvið, þýðingar, hliðstæður eða jafngildi innan tungumáls o.m.fl. – nokkuð misnákvæmlega eftir tungumálum og orðum (sbr. bls. xxi–xxv). U.þ.b. fjórðungi flettugreina fylgir skýringartáknmynd, ferningur sem skipt er í 16 fleti, einn fyrir hvert tungumál (nokkurn veginn í réttri landfræðilegri afstöðu tungumálanna hvers til annars) og eru fletirnir skyggðir á mismunandi hátt eftir því hvort eða hversu vel orðin eru viðurkennd sem hluti af orðaforða viðkomandi tungumáls (sbr. lýsingu á bls. xx og skýringarmynd á bls. xxi).

Markmið orðabókarinnar er að sjálfsgöðu annað en venjulegra orðabóka og samanburður allt að 16 tungumála innan flettugreinar veldur því að innra skipulag greina er óhefðbundið. Hætt er við að mörgum þyki efninu skorinn þröngur stakkur þegar í flettugreinarnar er komið, og þær um margt óaðgengilegar þótt skipulagið venjist við notkun. Notað er sérsamið kerfi skammstafana og tákunar sem skýrt er allitarlega með dæmum í inngangi, og er ekki vanþörf á því. Þeim sem hér skrifar reyndist það a.m.k. nokkuð seinlegt verk í byrjun að fulltúlka meðallangar flettur og þurfti mikið að fletta á milli orðbókarhlutans og formála.

Ljóst er að ritstjóra bókarinnar hefur verið talsverður vandi á höndum að samræma upplýsingar úr 16 tungumálum sem safnað var saman af a.m.k. 25 fræðimönnum, og koma þeim á framfæri á skipulegan hátt innan hins knappa forms flettugreinanna án þess að mikilvægar upplýsingar fari forgörðum eða eitthvað misskiljist. Við orðið *bumper* ‘stuðari’ stendur um íslensku: „Ic < 1: *stuðari*“. Af þessu má ráða að *bumper* sé óalgengara („<“, sbr. bls. xiv og bls. xxv) en *stuðari*, en sé eigi að síður til í málinu. (Talan „1“ á við merkingarsvið). Búast má við að þessar upplýsingar komi mörgum Íslendingum á óvart en veiti útlendingum falskar upplýsingar; hér vantar sárlega einhverja tákun sem segði að orðið *bumper* sé (svo að segja) óþekkt og ónothæft í málinu í þeirri merkingu sem hér um ræðir.

Sem annað dæmi má taka orðagreinina *bubblegum*, og þá jafnframt kynna dálítið nánar innri byggingu slíkrar greinar. Fram kemur að

Þetta orð telst fullgilt tökuorð í hollensku, er til en notkun þess takmörkuð í átta öðrum málum (þ. á m. íslensku) en þekkest ekki í sjö málum (t.d. norsku). Upplýsingarnar um íslensku eru þessar: „[puplekum] N, mid20c (1 coll, you) < creat blöðrutýggjó, kúlutýggjó“. Hér er framburður sýndur, kyn kemur fram (N), orðið mun vera frá miðri 20. öld (mid20c), notkun þess er takmörkuð (1 ...), það er notað í óformlegu tali (... coll ...) ungmenna (... you[th] ...) og það er óalgengara (<) en nýyrðin (creat) tvö sem þarna eru nefnd (sjá skýringar á bls. xii–xiv og xxiii–xxv). Meðfylgjandi skýringartáknmynd (sjá síðar) sýnir að orðið er „in restricted use“ (sbr. skýringar á bls. xx). Þær upplýsingar vantar þó, eins og í fyrra dæminu, að þetta orð sé varla notað nú á dögum í íslensku og hafi ekki verið lengi, jafnvel áratugum saman. Einnig er ónákvæmt að leggja að jöfnu nýyrðin tvö; hið fyrra er áreiðanlega sárasjaldgæft nú, ef það er þá notað yfirleitt.

Tæpast er við öðru að búast en að svipuð vandamál eigi við um ýmis þau orð í öðrum tungumálum sem nefnd eru í bókinni og verður það að teljast talsverður galli, sem fyrst og fremst hlýtur að skrifast á innri byggingu flettugreina.

Á bls. xvi–xvii er gefinn ádráttur um nýja útgáfu að fáeinum árum liðnum, sé vilji fyrir því, með viðbótum og samburði á vexti þess hluta orðaforða tungumálanna 16 sem á sér rætur í ensku. Þess er óskandi að af þessu verði því verkið er góðra gjalda vert þótt hér hafi verið fundið að nokkrum atriðum sem undirrituðum þykir að hefðu mátt betur fara.

(Í athugasemd á bls. vi í *English in Europe* (2004; sjá nr. 3 hér á eftir) kemur fram að vinna við 2. útgáfu allra þeirra rita sem hér eru rædd er hafin og er stefnt að útkomu 2008–2009).

An Annotated Bibliography of European Anglicisms. Edited by Manfred Görlach. Oxford University Press, Oxford, New York 2002. ISBN 0-19-924882-6. xi + 258 bls.

Bókin hefur að geyma 19 ritaskrár um rannsóknir sem varða tökuorð úr ensku, 18 sem lúta að tungumálunum sem talin voru upp hér í inn-gangi (fjallað er um króatísku og serbókróatísku í tveimur greinum, og sérstök skrá er um katalónsku) og eina skrá um rit sem snerta á almennum atriðum varðandi tengsl tungumála eða sem fjalla um fleiri

en eitt tungumál. Íslenski hlutinn, bls. 141–146, er eftir Ástu Svavarsdóttur og Guðrúnu Kvaran. Í honum er getið 27 rita frá tímabilinu 1962–1996 eftir íslenska og erlenda höfunda, og fljótt á titið er þar að finna flest eða allt það sem markvert má teljast af skrifum um ensk áhrif á íslenskt nútímamál. Til samanburðar má geta þess að í danska hlutanum er fjallað um 24 verk og í þeim norska um 55 verk; í öðrum skráum allt frá tveim ritum í þeirri sem knöppust er að innihaldi (albanska) upp í 246 (franska). Hverjum titli fylgir stutt lýsing (og í nokkrum tilfellum mat) á megininntaki verksins. Í lok bókarinnar, bls. 251–258, eru efnisorða og orðaskrá, sameiginlegar fyrir allar ritaskrárnar.

English in Europe. Edited by Manfred Görlach. Oxford University Press, Oxford, New York 2002. ISBN 0-19-823714-6. (ISBN 0-19-927310-3, pappírskilja, 2004). viii + 339 bls.

Í þessum hluta verksins eru 16 ritgerðir um Evrópumálin sem að ofan var getið, auk inngangs sem tekur á sögu, eðli og einkennum áhrifa eins tungumáls á annað, einkum áhrifum ensku á önnur Evrópumál.

Íslenski hlutinn, „Icelandic“, bls. 82–107, er eftir Guðrúnu Kvaran og Ástu Svavarsdóttur. Í fyrsta kafla, „History of language contact“ og undirköflum hans, er grein gerð fyrir sögu enskra áhrifa á íslensku og m.a. fjallað um hvers eðlis áhrifin hafa verið, hvaðan orð hafa borist (úr bandarískri eða breskri ensku; gegnum dönsku) o.fl. Í 2. kafla, „Pronunciation and spelling“, er gerð allnákvæm grein fyrir framburði og stafsetningu enskra tökuorða. Í 3. kafla, „Morphology“, er m.a. fjallað um aðlögun enskra tökuorða að beygingu í íslensku. Í 4. kafla, „Meaning“, er fjallað um merkingu tökuorða, merkingarblæbrigði og merkingarbreytingar. Í 5. kafla, „Usage“, er í stuttu máli greint frá notkun og stílgildi enskra tökuorða í íslensku. Í 6. og 7. kafla, „Forms of linguistic borrowing and their categorization“ og „The future of Anglicisms“, eru áhrif ensku í nútíð og framtíð stuttlega rædd með hliðsjón af og í ljósi málvöndunar og nýyrðasmíðar. Ritgerðinni lýkur með ritaskrá þar sem taldar eru rúmlega 30 heimildir. Í lok bókarinnar, bls. 330–339, eru efnisorða, nafna og orðaskrár, sameiginlegar ritgerðunum og inngangi.

Verulegur fengur er að ritunum þremur sem hér var fjallað um. Orðabókin er vissulega ekki gallalaus en þrátt fyrir ýmsar takmarkanir

má af henni fá vísbendingar um hvað til er af enskum tökuorðum í íslensku nú á dögum. Íslenska ritaskráin er eins full og unnt er að krefjast og yfirlitsritgerðin – í reynd sú fyrsta sinnar tegundar – er með þeim lengstu í sínu riti og gerir umfjöllunarefninu góð skil. Í sameiningu hljóta þessi rit að verða sjálfgefinn upphafsreitur þeirra sem á næstu árum hyggjast fjalla um erlend áhrif á íslenskt nútímamál, og jafnframt mikilvæg heimild fyrir erlenda fræðimenn sem vilja kynna sér íslenskt mál, sögu þess nú á dögum og framtíðarhorfur.

Summary

This book review looks at three works from 2001 and 2002, which together discuss the impact of English on 16 European languages in the second part of the 20th century, one of which is Icelandic. Editor of all three books is Manfred Görlach. Ásta Svavarsdóttir and Guðrún Kvaran are responsible for the Icelandic material.

A Dictionary of European Anglicisms. A Usage Dictionary of Anglicisms in Sixteen European Languages (2001) covers approximately 1500 words and phrases of English origin. The microstructure is unconventional, and many users will probably find the book rather difficult to use. Compact dictionary entries, together with the necessary coordination of complicated material from 16 languages, appears to lead to confusing or even wrong results. However, despite some disadvantages, the book gives indications of the scale of English loanwords in Modern Icelandic.

An Annotated Bibliography of European Anglicisms (2002) covers research on loanwords from English in the languages in question. The Icelandic bibliography includes most or all studies of importance on the influence of English on Modern Icelandic.

English in Europe (2002) contains surveys of the influence of English on each of the 16 languages. The Icelandic survey, the first of its kind for Icelandic, is among the longest articles in the book, and covers the subject matter to a very satisfactory degree.

Veturliði G. Óskarsson
Kennaraháskóla Íslands
v/Stakkahlíð
IS-105 Reykjavík, ÍSLAND
veturosk@khi.is

Bókafregnir

Steinar Matthíasson. *Þýsk-íslensk íslensk-þýsk orðabók*. Iðnú, Reykjavík 2004. ISBN 9979-67-142-4. 352 bls.

Nýlega kom út aukin og endurbætt útgáfa af *Þýsk-íslenskri orðabók* sem fyrst var gefin út árið 2000. Bætt hefur verið við orðaforðann frá fyrri útgáfu og eldri texti yfirfarinn. Stafsetning fylgir þeim þýsku reglum sem samþykktar voru 1996 og taka að fullu gildi 2005. Auk þess fylgir bókinni nú íslensk-þýskur hluti. Í formála höfundar kemur fram að bókin er ætluð nemendum á fyrstu stigum þýskunáms, einkum í grunn- og framhaldsskólum. Ekki er þess getið hversu mörg flettiorðin eru.

Flettiorðunum fylgja helstu málfræðilegar upplýsingar í báðum hlutum. Notkunardæmi eru í þýsk-íslenska hlutanum víðast hvar þar sem þeirra er þörf en í þeim íslensk-þýska er þeim sleppt. Ástæðan er sú að annars vegar þurfti að minnka umfang bókarinnar en hins vegar bendir höfundur á að *Íslensk-þýsk* orðabók Björns Ellertssonar sé enn í fullu gildi.

Þessi nýja þýsk-íslenska orðabók bætir nokkuð úr þeim skorti sem er á orðabókum milli íslensku og þýsku og ætti að nýtast markhópnunum nokkuð vel.

Dönsk-íslensk orðabók. 2. útgáfa. Ritstjóri Halldóra Jónsdóttir. Mál og menning, Reykjavík 2004. ISBN 9979-3-2487-2. xxvi + 946 bls.

Fyrsta útgáfa dansk-íslenskrar orðabókar var gefin út 1992. Ritstjórar voru þá Hrefna Arnalds og Ingibjörg Johannesen en aðstoðarritstjóri

var Halldóra Jónsdóttir. Halldóra var síðan ráðin ritstjóri annarrar útgáfu. Í formála getur hún þess að hún hafi bætt inn orðum og orðasamböndum sem bæst hafa í danskan orðaforða frá fyrstu útgáfu bókarinnar. Þar studdist hún við bókina *Nye ord 1955–1998* sem Pia Jarvad tók saman og Gyldendal gaf út 1999.

Í fyrstu útgáfu kemur fram að fjöldi flettiorða sé um 45.000 en á kápu annarrar útgáfu stendur að flettiorð séu liðlega 46.000. Báðar útgáfur eru nánast jafn stórar, sú fyrri 945 síður en hin síðari 946. Munurinn liggur í því að í síðari útgáfu var ákveðið að sleppa lýsingu á framburði. Tekið hefur verið tillit til breyttra stafsetningarreglna í Danmörku og studdist ritstjóri við réttritunarorðabók Danskrar málnefndar 1996–2002.

Mikilvægt er að bækur af þessu tagi séu endurskoðaðar reglulega og ber því að fagna þessari útgáfu en um leið að hvetja forlagið til þess að draga næstu endurskoðun ekki mjög á langinn.